

ÉPÍTKEZÉS

Az építkezés az emberi kultúra fejlődésének és helyi változatainak tömény kifejezője. Így az adott nyersanyagok és technikai ismeretek határain belül az életmóddal és igényekkel együtt alakuló építkezés – épületek és építőmódok – a néprajz számára elsőrendű kutatási terület.

Valamely táj népi építkezése alakulásának vizsgálatakor a tisztán helyi szükségletek és lehetőségek mellett számolnunk kell olyan kívülről – más néprajzi tájak és csoportok, illetve más társadalmi osztályok felől – érkezett hatásokkal is, amelyeket a tanulmányozott közösség, helyi adottságaival egyeztetve és hagyományaihoz igazítva, sajátos építési rendjébe iktatott.

Kétségtelen, hogy a népi építkezés bármely változatának megfelelő sokoldalú vizsgálata, amellet hogy az adott táj néprajzi megismerésének egyik fontos kulcsa, maga a kész épület figyelemre méltó forrásul szolgálhat az építő-, ipar- és képzőművészet területein alkotók számára is. Minden igyekezetünk, hogy a Kis-Küküllő vidéki magyar népi építkezés vizsgálata és bemutatása rendjén e szempont is érvényesüljön.

A népi építészetnek az 50-es években még feltalálható régi alkotásokon és hagyományos szellemben továbbfejlesztett későbbi épületeken történő közvetlen megfigyelése, a már akkor öreg mesterek ismereteinek számbavétele, valamint a legöregebbek emlékezetét is jóval meghaladó helyi levelesládákból kikerült adatok egybevetése és okozati kapcsolatokra és összefüggésekre figyelő vizsgálata nyomán egyre teljesebb lesz a Kis-Küküllő vidéki hagyományos magyar népi építkezéstről alkotott képünk; úgy, amint ez az anyag, technika, szerkezet és forma egységében és a népélettel való szoros kapcsolatában nemzedékek során át kialakult.

A Kis-Küküllő vidéki magyarság népi építésze az egykori szláv nyomokon és a román és szász lakossággal közösen, a városi polgári és vidéki nemesi-értelmiségi hatások alatt is alakított közép-erdélyi népi építkezés egyik jellegzetes változata. Régi szláv nyomokra mutat a helyi magyar népi építészeti szójegyzéknek néhány műszava (pl. pitvar, pajta, szín, talpgerenda, lécszecska, ablak), a környező románok és szászok építészetével való együttfejlődésre pedig olyan alapvető technikai és formai egyezések utalnak, mint a talpra vagy lábakra állított kertelt falú, szalmatető és pitvaros régi lakóház, illetve a vert- és téglafalú, tornácos és üstökösötös házak terjedése. E közös formák egyrészt a hosszas kölcsönhatások és nagy területen való együttélés eredményei, másrészt viszont a kutatót olyan közös forrásokhoz is vezetik, amelyek egyaránt befolyásolták mindegyik nép építkezését: az erdélyi városi-kisvárosi és falusi nemesi-értelmiségi építészeti divatokhoz.

A Kis-Küküllő vidékén, ahol a történeti és gazdaságföldrajzi körülmények nem kedveztek a nagyobb vásáros központok, városi települések kialakulásának – hiszen ezek természetszerűen mindig az egymástól eltérő gazdasági területek érintkezési pontjain keletkeznek –, a környező városok (Gyulafehérvár, Nagyenyed, Marosújvár, Marosvásárhely, Medgyes) építkezése közvetlenül alig lehetett hatással. Ugyanakkor viszont az egykori erdélyi megyék közül épp Küküllő megye falvaiban volt legszámosabb a nemesség, annak a parasztságéhoz közel álló életmódú kisnemes rétegeivel, s rajtuk kívül falvaként képviselve volt a tanult értelmiség is (lelkész és iskolamester). Az előb-

biek mellett a keletről határos maros- és udvarhelyszéki és a délről szomszédos szászföldi szabadparaszság, a nyugatra és északra fekvő hajdú-katona telepítésű Vajasd és Lapád, valamint Radnót vásároshelyek lakossága is példát nyújtott a „felülről” kapott indítások népies „feldolgozására”.

A szomszédos székely vidékek népi építkezésével való kapcsolat annál nyilvánvalóbb, mivel a Kis-Küküllő vidékiek a szükséges fa építőanyag egy részét is régtől onnan szerezték be. Azonban ez a kapcsolat legalább annyira a két vidék építkezése helyi feltételeinek különbözőségére is fényt vet; ez pedig a lehetőleg saját anyagból dolgozó régi századokban a két vidéken egymástól különböző megoldásokat is eredményezett. Míg az óriási erdőségekkel rendelkező székelység különösen a hosszú fenyő szálfákból való téres faépítkezést fejlesztette ki, a hagyományos Kis-Küküllő vidéki építkezést a nehezebben beszerezhető fával való takarékoskodás, a görbe növésű és nehezen megmunkálható cserefának körültekintő alkalmazása, és más anyagokkal (patics, vályog, szalma) való lehető pótlása, s általában az épületek kisebb mérete jellemezte.

De minden takarékoság ellenére is az állandó használat révén gyérülő és a vetések és szőlők elől szűkülő erdő az építkezés további alakulását követelte meg: szükségszerűen honosult meg itt is – akárcsak Udvarhelyszék alsóbb falvaiban és a Nagy-Küküllő vidéki szász lakosságnál – a téglá- és cserépépítkezés, s velük együtt a különféle újabb városias építkezési megoldások és formák. A nemesi kiváltságok 1848-ban való eltörlésével s az ipar és az ipari központok, a városok rohamos fejlődésével különben is mindenfelé a városi-polgári divatok kezdenek hódítani. Ezt segítette elő az 1860–70-es évektől többféle gyári árucikk bevonulása a falura, majd ezt követően, a századvégi határrendezések, tagosítások óta a paraszti „szabadgazdálkodást” követően egyre hangsúlyozottabb osztályrétegződés, amely a parasztság egy részéből a városi polgári külsőségeket utánzó módos nagygazdát, más részéből meg kenyerét városon vagy vidéki „uraknál” megkereső s a szükség folytán is újíto szegény réteget formált. Az árutermelés és pénzgazdálkodás falun való hódítása hozza magával a falusi építőmesterség szakosodását is: a hivatásos ácsok, kőművesek megjelenését, akik ugyancsak elsőrendű terjesztői lesznek az új technikának és formamegoldásoknak. Feltehető, hogy egyes déli falvakban az „újíto” a közeli szász falvak építészetiében már a 60-as években meghonosult városias elemeket közvetlenül, „készen” veszik át, noha erre kézzelfogható adatunk (sajátos szász népi építészeti elemek és műszavak) nincsenek. Ugyanakkor viszont adatok serege bizonyítja, hogy a falusi értelmiségiek kezdeményezők és példamutatók voltak mindenfelé az építkezésben is, a legutóbbi időkig.

Kétségtelen, hogy a Küküllő vidéki magyarság népi építkezésének fejlődésében fontos szerepe volt a falusi közösségi építkezésnek. A falvak népe általános közmunkával építette föl az iskolát, tanítói és papilakot, az ide tartozó gazdasági épületeket, a közös borpincét és gabonást, a haranglábat s néha még kis templomát is, bár az utóbbiakat már hivatásos falusi vagy vándor mesterek, faragók és kőművesek vezetésével. Nyilvánvaló, hogy e népi mesterek gyakran monumentális alkotásait nemcsak jogosan soroljuk a népi építészeti körébe, hanem jelentős szerepet is tulajdoníthatunk nekik a környező falvak népe ház- és gazdasági építkezésének alakulásában is.

1. A NÉPI ÉPÍTKEZÉS MÚLTJÁBÓL

A kutatásunk során bejárt falvak helyi levéltárai a hajdani építkezésre vonatkozóan is olyan sok adatban bővelkednek, hogy ezek kellő csoportosításával megkísérrelhető a vidék emberemlékezetet és tárgyi emlékeket is megelőző népi építkezése fővonásainak felvázolása. E tekintetben jelentősek a tagosítási kísérletek előtti s így a korábbi századok állapotát is jellemző XVIII. századi (vagy erre vonatkozó) adatok, leírások, ugyanakkor nem kerülhetik el figyelmünket a XIX. században végbement nagy változások első mozzanatainak jelzései sem.¹

a) XVIII. század

Az egykorú feljegyzésekben (XVIII. század) sokféle fontos utalást találunk a helyben használt építőanyagok beszerzésére. A Kis-Küküllő vidékével érintkező Maros menti Vajasdon a XVIII. század vége felé az egyházi „*Tsűrös kertben levő keresztül való kert újonnan felépített, szerevén oda jó tölgy fa karókat, támaszokat és vesszőt Tszalmáról*”, majd „a Tsűrös kertre *egy nagy kaput*” csináltatnak (Diárium 1794, 1795). Ugyanitt „Anno 1802–1803-ban ujj kerteket épített Papunk a parochiális Jóság végibe *Tövissből*” – jegyzi föl a kurátor. Ebben az időben a mesteri (tanítói) házhoz *cserefából* „hízó kotecz”-et és „egy jó *hajó Deszkából* vágott sertés Pajtát” építenek (Uo. 1788–1789). „A parochiális Kaput” már a század közepe táján „talp”-ra építik, „10 szekér kertelni való *vessző*”-hoz pedig „100 kert *Karót* és 10 *Stömpöt*” (támaszt) szereznek be (Uo. 1772).

Hogy a lakosság a XVIII. században főként a községi erdők fájából építkezett, arra mutat többek közt az 1783. évi nagykendi följegyzés. Eszerint „In Anno 1783. lött égések miatt a’ mi a’ *Falu Erdeje* volt, azt építésre felettébb megpusztították, úgyannyira, hogy tsak 200 sertést sem lehetne a Falu erdején a mostani bőv termésen [tölgymakk termés] is meghizlalni, ha az Ecclesia erdejét magok is a’ Lakosok nem exarendáltak [bérelték] volna” (Számadáskönyv 1783). Gogánváralján – szarufának – helyben található nyárfát használtak, helyből került ki a fal kerteléséhez szükséges vessző, a fedélhez szükséges szalma, nád is. Ugyanitt az „oláhfalvi [Udvarhelyszék] *Keskeny Deszkát*” és „*fokas Deszkát*” (Jegyzőkönyv 1812), illetve „*székely deszkát*” (Uo. 1817) használták. Vajasdon is „jó széllyes *Székely Deszkát*” vásároltak ez időben „az Uttzáról” (Számadáskönyv 1816).

A *zsenedelyt* ugyancsak Udvarhelyszékről szereztek be az elsőbrangú épületek befedésére: a gogánváralji kurátor 1832-ben helybe jött „sendelyt-hozó Székelyekkel” tárgyal, majd „az ifjabb curátor Korondra megy sendelyt allkudni” (Számadások). Vajasdon 1780-ban „sendely fedél alá szükséges *Léczetet*” a kurátor a marosi (bizonyára gyergyói eredetű) „tutajosoktól” vásárolta (Számadáskönyv), de 1816-ban már „Topánfalváról vétetett 60 szál [fenyő] *Szarufa*, és 21 ezer *Sendely*, két araszos [hosszú] és egy tenyér [széles], Maros Portusról [Marosújváron kikötő gyergyói tutajosoktól] 26 nagy *szál fa* a Mennyegzetre... Ezen Materialékat le hozattatván a’ Maroson Maros Szt. Imréig, onnan az Ecclésiabeliek a’ magok szekerein haza költöztették...” (Uo.)

Ebben az időben a *meszet* is székelyektől szerzik be. Gogánváralján 1813-ban Ebesfalváról (Erzsébetváros) hozzák be maguk a lakosok, illetve közvetlenül a faluba hozzátják s „a’ Meszet hozott Székelyeknek áldomásba”

fertály pálinkát is ad a kurátor. Húsz évvel később e feljegyzés szó szerinti megismétlésével találkozunk újra (Számadások 1813, 1833).

A falusi középkézésnél (templom, harangláb, iskola, papilak) a XVIII. században már rendszeresen használják a vasszeget s más vas épületelemeket. Dombón 1703-ban a torony fedésekor a kurátor „az tzigányoknak *létz szeg* verésért” fizet, 1705-ben pedig „három szál vas”, majd „egy kasza vas” vásárlását jegyzi föl, s ugyanakkor egy Gál István nevű embernek „egy fél singh Magyar Országi vasat”, Székely Andrásnak pedig „egy singh vasat” kölcsönöz (Számadások), ami utal arra is, hogy az egyháznak nagyobb mennyiségű vas volt raktáron a község és az egyes földművesek használatára. A vajasdi kurátor 1780-ban szintén említést tesz „egy pánt vas” és „Létz szeg” vásárlásáról, majd „másfél font vas” vásárlásáról, „melly vasakból jött ki hat száz Lécz szeg”; „a’ Czigánnak a’ Lécz szegeknek csinálásáért és az ó szegeknek ki egyengetéséért” járó fizetség is külön tételként szerepel a templom újrafedésével kapcsolatos költségek közt (Számadaskönyv). A gogánváralji kurátor is a helybeli „Ratzi Kovátstól” szerzi be a szükséges „létz szeget”, és vele csináltat „a papi Jóság külső Kapu ajtaja sarka alá való *perselyt*” (Számadaskönyv 1812).

Azt látjuk tehát, hogy az épület falanyaga még a nagyobb középületeknél is jórészt helyből került ki, úgyszintén a közönségesebb fedélszékhez szükséges szarufa is, és csupán a nagyobb egyházi épületeknél használt szarufa, zsindey, a zsindey alá való lécs és a fölszegzéshez szükséges vasszeg anyagának egy része, valamint a fal fehérítésére szolgáló mészs és a már általánosan használt deszka került a Székelyföld közelebbi vagy távolabbi vidékeiről.

Az idegenből hozott anyag felhasználása már gyakran olyan fokú szakismeretet igényelt, mellyel a falu minden lakosa nem rendelkezett. Így találkozunk az egyházközségek számadaskönyveiben a tornyot, templomot „zsenedelyező mesterekkel”, a templomi bútorokat készítő „asztalosokkal”, a tornyot párkányozó (vakoló) vagy szeget verő (kovácsoló) „cigányokkal” (pl. Dombó, Számadások 1793), az iskola mennyezetét padoló „molnárral” (Uo. 1795), akik munkájukat mindig megfizettetik, noha majd mindig az egyházközség tagjai. Ezzel szemben az épületanyag helyben való kitermelését vagy szállítását s az építómunka többi részét végző falubeli emberek egyházközségi tagságukból következő ingyenes közmunka keretében dolgoznak. Többnyire ilyen közmunkával emelik fel teljesen az egyház minden közönségesebb épületét, köztük még az olyan 6 sejtből álló hatalmas csűr-istállót is, mint amilyen 1810-ben Gogánváralján épült. Mint az egykori egyházi följegyzésben (Számadaskönyv) olvassuk: „Dolgozott pedig ezen Eclésiai épületen az egész Eclésia, ki többet, ki kevesebbet; a faragóemberek igen sokat”, mindenekelőtt maga Székely János öreg kurátor. „Az első sikárlásra... a falusi leányokat hívtam... kalákába,... azoknak enni adtam” – jegyzi föl a kurátor.

Ha a XVIII. században és a XIX. század elején még a községi építkezésben is döntő jelentőségű volt az egyszerű falusi emberek ingyenes közmunkája, s a fizetett szakmunkának csak egyes esetekben volt jelentősége, a földműves népnek maga számára való építkezése ekkor még éppen kizárólag az építésben nem szakosodott parasztgazda munkáján és más egyszerű társai ingyen segítségén alapult. Induljunk ki előbb a vidék mértani középpontjában fekvő Dombó községnek a XIX. század első éveiben készített egyházi

javai kivételesen részletes összeírásából (Dombai Unitaria Ecclesia Könyve... kezdetett... az 1753-ik Esztendőben). Az itt felsorolt épületek – mint ez a különféle korábbi feljegyzésekből is kitűnik – az összeírás időpontjában már rég meglevők, s így az 1803. évi leírás a község XVIII. századi építkezését jellemzi:

„A *templom fundusára*. [telek] bémenetel vagyon napnyugot felől, sendély fedél alatt tserefából épült *Harangláb* alatt [az Eklézsia Könyve 1794, 1796, 1798. szerint a haranglábat ez években építik környékbeli ácsok, az „ecclesia Sellérei” segítségével, a templom újjáépítésekor, a szarvazatot tutajon hozott fából] által menve fenyő deszkával vas koltos, két felé nyíló *ajtó*” (cinteremkapu). A kőtemplomos és fa-haranglábas cintermet *ösvény- és gyepükert* veszi körül.

Az ugyancsak sövény- és gyepükerttel kerített „*parochiális funduson* [papi telek]... egy szalmával fedett [a Szamadások 1753. szerint ez évben is szalmával fedik a „Pap és Mester Házát”], talpra és lábra és alatta lévő pinczére épített, sövényből font oldalú *Parochiális Ház*, pitvar ajtaja deszkából való vas sarkú és fa kilintsú, a *Pitvarból a lakó Házba* bényíló ajtó vas sarkú, zárú és kilintsú, fenyő deszkából való bérlett, melyet [ti. a lakószobát] két onban foglalt, karikás üveg ablak, világosítanak, fenyő deszkából párkányosan padoltatott, mestergerendáján ilyen írás: *1788. 23-a aprilis*”. A lakóház „kemenczéje egyszersmind az *oldal Házat* is melegíti, mely *muuseumnak* [ti. dolgozó szobának] is ablaka onban foglalt karikás üvegből való... Ezen pitvarból másfelől vagyon egy kis *Kamarátska* is, melynek ajtaja vas sarkokkal, fa klintssel való, padlása deszkából, gerendái fenyőfából valók. Által ellenben az írt Kamarával vagyon egy szalmával fedett, deszka ajtajú vas retesszel, tserefa padlású, ágasokra készült, sövény oldalú *Istálló*. Emellett vagyon egy szalmafedelű, deszka ajtajú, vas sorkú és reteszű, sövény padlású és oldalú *gabonás*. Ezeken felül egy tsúrhorgasokra tserefa ágasokra készült, sövény oldalú, szalmával fedett *Tsúr*. Vagyon Sertés hizlalásra való *Lábas ol* is, tserefából való, fedél nélkül, tserefa deszkával lepadolva. Vagyon egy szalmával fedett, borona fából épült *Sertés ol* is, előtte két ágasokra készítettett szinetskével.”

„Harmadik a’ *Mesterség Fundusa* [tanítói és iskolatelek]... mely Fundus kerítettett közönségesen [általában] hal [hol] *sövény-*, hal pedig jó *gyepükerttel*. Melyre való bémenetel... vagyon egy nagy és más kisebb, fenyődeszkából való *kapukon*. Mely funduson vagyon szalmával fedett, lábakra készült, sövényből font *Ház: Pitvarának* ajtaja vas sorkos és retesz, fenyődeszkából..., a’ Pitvarból jabra [jobbra] vagyon egy Mesteri *Lakó Ház*, melyet két nagyobb és egy kisebb fa foglalású üveg ablakok világosítanak... A padlása fenyő deszkából párkányosan készítettett. Mestergerendáján ilyen írás: *Anno 1781. Exn. Tem. Do. Rect. Joh. Galf. per Ind. Geor. Miklos. Aed: Mich. Szabo, An. Sigis. Finta et And. Nagy* [1781. évben emeltetett Gálfalvi János rektor úr idejében Miklós György iparkodása által. Építők: Szabó Mihály, Finta András Zsigmond és Nagy András]. Ezen Lakó Háznak végiben vagyon egy küs *Museumotskának* való *Kamarátska*, egy világosító Lanterna Ablakkal, mind a’ Háznak, mind a’ Museumnak ajtajai fenyőfa deszkából való, vas sarokkal és kilintsekkel. A’ pitvarból balra vagyon egy *Classis* a’ Gyermekek tanulására, ajtaja deszkából való, vas sorkú és fa kilintsú, két ablakai Lantornából valók... Ezen Classis alatt van egy tserefából kirakott *pintze* is, bor és egyebek conserválására szolgáló pad-

lása is tserefákból való. Vagyon ezen funduson egy szalmával fedett, Lábakra készült sövény oldalú és padlású, vassorkos fenyődeszka ajtajú *Istálló* is. Ezeken kívül vagyon egy új tsűr, horgasokkal, tserefa lábakkal, szalmával fedett, sövény oldalú *Tsűr*. Ezen belül mindgyárt ismét egy szalma fedelű, barna [borona] fából rakott *Lábas ol*, benne levő vállujával együtt.”

„Negyedik fundus, mely ma az *Eccl[esi]a Selleritől*, Lovász Istvántól használtatik..., mely Fundus az Uttza felől sövény, egyebütt pedig tövis *gyepükerttel* vagyon bekerítve. Ezen Fundusan vagyon egy szalmával fedett, tserfa lábakra sövényből font oldalú *Ház*, *pitvara* ajtaja vas sorkú, tolós a’ kilints, fenyő deszkából való bérlett, két ablakai Lantornából valók. A’ pitvarnak más része felől való végibe vagyon vas sorkú és fa klintsű deszka ajtón által a’ *Kamara*, melyet egy Lantorna ablak világosít. Ezenkívül vagyon egy szalma fedelű, romlásra hanyatlott *Tsűr* is. E mellett egy szalma fedelű, sövény oldalú, deszka ajtajú *Istálló*. Vagyon egy sövényből font *Ser-tés Ol* is, és kövekből kirakott *kút*.”

„5 Fundus ugyan az *Eccl[esi]a Sellér Ház helye*, melyben most actu [jelenleg] lakik az Eccl[esi]a Finta György nevezetű Sellérré..., mely Fundus vagyon békerítve az uttza felől sövény-, egyebütt *gyepü kerttel*. Vagyon azon Funduson szalmával fedett, lábakra készült, sövény oldalú *Ház*. *Pitvar* ajtaja fenyő deszkából való, a’ *lakó Háznak* két lantorna ablakai, ajtaja deszkából való..., a’ pitvar mellett egy kis *Kamarátska* fenyő deszka ajtójával. – Ugyanezen Funduson vagyon egy *küs Házatska* is szalma fedél alatt. *Pitvar* ajtaja deszkából való... *Lakó Ház* ajtaja is fenyő deszkából való, három Lantorna ablakai,... vagyon egy kis *kamarátska* is fenyő deszka ajtajával edgyütt; ezen mingyár leírt Házban mostan actu lakik Eccl[esi]ának Szabó Istvánná nevezetű Sellér Asszonya. Vagyon ezen Funduson egy *Tsűr* is, mellette levő szalma fedelű, sövény oldalú *Istállóval*. Vagyon egy kőből kirakott *Kút* is.” (Utóbbi telekrészt Szabó István zsellér 1764-ben építette be maga erejéből, az egyházközség engedélyével).

„6 Hatodik Fundus, ugyan az *Eccla Ház helye Fundussa*, melyben most lakik az Eccla Vajda István nevezetű sellére... Ezen Fundus is vagyon békerítve *gyepü kerttel*. Melyen vagyon egy szalmával fedett, ágasokra épült, sövény oldalú *Ház*. *Pitvar* ajtaja vas sorkú és fakilintsű... a’ *Lakó Ház* ajtaja is vas sorkos, fakilintse, ablakai, kettő lantornából valók, egyik üvegből. Vagyon ezen kívül egy szalma fedelű, sövényből font *pajtátska* is. Ugyanezen Funduson vagyon más *Házatska* is, melyben actu lakik az Ecclának Finta Márton nevezetű Sellére. A’ *Pitvarnak* és *Háznak* is ajtaja fenyő deszkából való, vassorkos és fakilintses, három ablakjai üvegből valók..., a’ Pitvara mellett egy kis szalmafedelű föld *pintzétske*. E’ mellett ismét egy szalma fedelű, sövényoldalú *Istállótska*. Ugyanezen Funduson vagyon egy küs kaliba forma *Házatska*, melyben actu lakik az Ecclának Finta Sigmondné nevezetű Sellér Asszonya.”

„7 Hetedik Fundus viszont az Eccla *Sellér Házhelye*, melyben most lakik az Ecclának Vajda Mihály nevezetű Sellére..., mely Fundus rész szerint sövény-, más részin *gyepükerttel* vagyon körülvéve. Ezen funduson vagyon szalmával fedett, ágasokra sövényből font *Ház*, *Pitvar* ajtaja deszkából való... a’ *lakó Ház* ajtaja is deszkából való, vas sorkos és fakilintses, két ablakai lantornák, az harmadik üveg karikából fa foglalású..., a’ Pitvar mellett egy *Kamorátska*, ajtaja fenyő deszkából készült, a’ Kamorának alja kőből van kirakva, azon felyül sövény oldalú. Vagyon ezen Ház mel-

lett egy szalma fedelű, ágasokra készített, sövény oldalú *Istálló*. E' mellett egy jól elkészült *Tsűr*, horgasokra, szalmafedelű, *Lábas ol*, viszont egy borna fákból, eleiben ágasokra épült eresszével való *Sertés Pajta*. Ismét egy szalma-fedelű, ferejére [félfedelesre] szarvazott hosszú *Eresz* a Marhák számára készítve. Vagyon egy kőből kirakott *Kút* is, emellett egy *Méhes Kert*. Ugyan-ezen... Funduson vagyon egy más *Ház* is, mely egészben ágasokra sövényből fonattatott minden hozzátartozó appertinentiájával [tartozékával] együtt, ennek is ajtaja fenyő deszkából, ablakjai lantornából... Ezen Házatskában actu lakik az Ecclának Darabos Nyikoláj nevezetű Sellére."

„8. Nyolcadik Fundus, melyben most lakik az Ecclának Lovász János nevezetű Sellére... mindenütt tövis gyepükerttel vagyon körülveve. Ezen Funduson van egy szalmával fedett, ágasokra sövényből font oldalú *Ház*; *pitvar* és *Ház* [szoba] ajtajai fenyődeszkából fa kilintsel... a' Lakó Háznak ablakai lantornából... A' *Pitvarba* sütő kementze, mellette egy kis ajtótska, mely nyílik egy *Kamorába*, világíttatván egy kisded lantorna ablakkal. Vagyon más *Ház* is, melyben actu lakik az Ecclának Mátyás Mihály nevezetű Sellére. Ezen *Ház pitvarának* ajtója fenyődeszka, fakilintsel... *Ház* ajtaja is vas sarkos, fa kilintses, fenyő deszkából való. Világosító két ablakai lantornából... A *Pitvar* végiben egy *Kamora*, ajtója deszka; mind a' Két Házhoz vagyon külön egy-egy *Tsűr*, sövényből font *Istállók*, *Lábas olak*, sövényből való *Sertés Pajták*. Amazon vagyon egy Föld Pintze is."

„9. Kilencedik Fundus ugyan az *Eccla Sellér Ház Helye*... Vagyon egy kisded *Sellér Házatska*, melynek *Pitvar* és *Ház* ajtajai fenyő deszkából valók, két ablakai lantornák, padlása sövényből font...; ezen Házban actu lakik Kolozsvári András. Vagyon még más kisded *Házatska* is, már romlásra hanyatlott, melyben actu lakik az Ecclának Nagy Ferentzné nevezetű Sellér Asszonya. Vagyon még ezen Session egy szalmával fedett, sövényből font *Istálló* is, egy *Lábas Ol*, rakófaból készült *Sertés Pajta*, ezen egész Fundus körös-körül kerítették tövisből való *kerttel*."

„10. Tizedik Fundusa az Ecclának egy kis szegeletetske,... mely Fundus körül vagyon hitván *gyepű kert*, ezen vagyon szalmával fedett, sövényből font, két lantorna ablaku, fenyő ajtóju *sellér Házatska*, melyben actu lakik az Ecclának Biró nevezetű Sellére..."

„11. Fundus, mely a Canonica petitio kiszakasztása alkalmatosságával adatott, in vicini... Nap-Nyugotról a Marha Legelő hely, Nap keletről a Királyfalvára lemenő út, mely *veteményes kertnek* adatott ki a Miniszterek [egyházi szolgálattevők] számára."

A vidék XVIII–XIX. századfordulótáji építkezésének dombói leírását egészítik ki más falvakban található egykorú feljegyzések is. A Kis-Küküllő vidékének délkeleti szegeletén fekvő Gogánváralján 1814-ben „tetzett az Ecclesiának, hogy alkalmatosabb helyre együvé építsék a' [papi] *Tsűrt* és *Istállót*; hozzá is kezdvén ezen 1814-ik esztendő Tavaszán, Aratásig felépült a' *Gabonás*, azon felül egy *Conservatorium* [kamaraféle], mindenféle peszlekeknek [holmiknak], ezeknek északra néző oldalában fél fedélre *Hordó Szín*. A' Tsűrön alol az *Istálló* kőrifa Hídlásokkal, azon alol egy *Szekér Szín*, melyet én most juh pajtának fogtam fel" (Számadások 1814). A hatalmas csűr-istálló komplexum építésénél többek közt felhasználtak „9 szál nyárfát szarufának”, „egy szál nagy Tserefát, melyből ágasok lettek”, külön hordtak „az ágasok alá való követ is”. Az épület istálló felőli részét „kétszeresen síkárlották”, a „Tsűr fedésére” pedig szalmát használtak itt is (Uo. 1821).

b. XIX. század

Ha most a XIX. századi építkezéssel kapcsolatos följegyzéseket vizsgáljuk, azt találjuk, hogy a század első évtizedeiből származó adatok jórészt még a XVIII. század jellegzetesen feudalizmuskori népi építkezésével egyeznek, a század utolsó évtizedeiből származó adatok pedig már teljesen arra a XX. században is folytatódó újabb falusi építkezésre utalnak, amelyet a napjainkig fentmaradt épületek és az élő öregek adatközlései alapján még magunk is közvetlenül tanulmányozhatunk. Ilyenformán jellegzetesen „XIX. századi”-nak az 1848-as forradalom előtti és utáni évtizedek újabb anyagokkal, technikákkal és újabb igényeket is kielégítő formákkal kísérletező építkezését mondhatjuk.

A XIX. század 30-as éveitől a 70-es évekig terjedő évtizedekben a Kis-Küküllő vidéki falvak építkezését meghatározza az épületfának való szálerdő megritkulása, a sövényt adó bozótos helyek kipusztítása, a falvak mind sűrűbb beépülésével a régi szalmafedél okozta gyakori égések következtében rendszeresebbé vált egyes új, gyakran nagy távolságból hozott és gyárilag előállított építőanyagok és új építéstechnikák alkalmazása, a kereskedelem útján való anyagbeszerzés és az építő szakemberek fokozott igénybevétele. Az épületek alaprajzai alakulásában egyelőre csupán a falu előkelőbb építkezéseinél vagyunk tanúi bizonyos kezdeményezéseknek; ámde ezek szélesebb körű hatása csupán a következő korszakban lesz észlelhető. Szembetűnőbb azonban e korban a fáziskülönbség az egyházi lakóépületek (papi- és tanítói lak) és az egyház egyszerű jobbágy- és zsellérutód tagjai hajlékainak fejlődése között; nyilvánvaló, hogy utóbbiak csak lassú fontolgatással, sajátos igényeikhez, körülményeikhez mérve élhettek az építkezés terén mutatkozó új lehetőségekkel.

1834-ben a dombói „Mesteri Fundus” még „Tövis- és sövénykerttel van bekerítve”; a papi telek kerítése azonban már „deszka, sövény és töviskert”, s a cinteremnek nagyobb része is már „deszkával és egy kis része tövis kerttel van bekerítve” (Javak összeírása 1834). A kerítés elsőrendű anyaga tehát az épületek, illetve a telkek (a templomkert, papi és tanítói telek) sorrendjében főleg deszka-, sövény-, illetve töviskerítés. Nyilvánvaló, hogy a közönséges földművestelkeket csupán tövis- és sövénykerítés vette körül. Jellemző azonban, hogy az egyházi zsellérek, akik mindeddig szabadon irthatták az egyházi birtokon a töviset, 1835-ben eltiltatnak tőle, mert a tövisbokor mind ritkább lesz: „Kérdésbe tevő Curator Miklós János, hogy a Parochia köré honnan vágjanak bokrot, mert az Ecclesia helyén kevés vagyion. Határozás: Az Ecclesia Erdeiből, az honnan a’ Minisztereket [egyházi szolgálattevőket] fabérrel szokták fizetni, vágjanak hosszú töviset, és ez után a zselléreknek ne adattassák tövis, minthogy igen megfogyatkozott” (Határozások 1835). Negyedszázad múltán a dombói szegényebb parasztok is már külön szolgálatot vállalnak olyan fizetségért, amelyben tövisbokor is szerepel: „Miklós Istvánné Finta Anna, fiával egyetértőleg, a mostani harangozó házáért, az a’ körüli kert használatáért 1 szekér fa és egy szekér bokorért vállalkozott” a harangozásra (Határozások 1861). Kétségtelen tehát, hogy a deszka-kerítés terjedése szoros összefüggésben áll a tövisbokrok fokozott kiirtásával is.

Ez időben azonban már mind nagyobb méretű az erdők pusztulása is. Az egyház bünteti saját zsellérét, ha falopáson éri, még ha a fát az egyház

tulajdonát képező zsellért telken használta is fel. Így például a dombói egyháztanács 1834-ben úgy határoz, hogy „Ecclesia zsellére..., az Ecclesia erdejéből fát lopván, meg büntetessék 1¹/₂ – másfél kupa pálinkáig” (Határozások). Így jelenik meg aztán a régi építőanyagot, a helybeli tölgyesek fáját megtakarító új építőanyag, a téglá. Az 1841. évi egyháztanácsi gyűlésen, midőn új tanítói lak építését tervezik, „D. Curator Kotsis Márton tulajdon nézetét terjeszté a’ költség és fa kímélésére nézt” (nézve) – az építésre megkívántató anyagok megszerzéseinél. „Jó volna, úgymond, a’ jövő tavaszon egynehány ezer téglát vettetni, a’ mi a’ fa szűkít célszerűleg pótolná” (Határozások 1841). De tudunk arról, hogy a Kis-Küküllő vidékén már 16 évvel azelőtt készítenek téglát és építenek téglafalat: Gogánváralján 1824-ben „a’ hátulsó papi háznak [szobának] két oldalát téglával rakatják”; e célra 3000 téglát vettek helyben (Számadások 1824). Kissároson is már 1832-ben folyik tégláépítkezés (Protocollum 1832), Dombón pedig 1853-ban egy Kozma nevű cigány férfi veti a téglát az egyháznak pénzért s áldomásért, a tégláégetéshez hat szekér szalmát adnak s a „téglá formákat” Józsi Pistával készíttetik el hozzá. Ugyanitt 1861-ben már nagyban folyik a tégláégetés, de azért még mindig csak a környék cigányai kezén; ezt tanúsítják az ilyen följegyzések: „A téglavető Czigányoknak több ízben fizetődött...”; „A téglavetéshez 4 szál deszkáért s az égetéshez szalmáért...”; „A téglának kementzébe rakása, haza szállítása s égetéshez vitt fa vágása...”; 1863-ban ugyancsak több ezer téglát vettek a cigányokkal, s „a téglára fedélnek egy csomó iszapos szénát” szállítanak (Határozások 1861, 1869).

Azonban nem tűnnek el egyszeriben a régi falrakó anyagok sem. Királyfalván még 1845-ben is „a’ papi telken levő istállóra vesszöt” vásárolnak, hét évvel később pedig „az oskolaház vājogolása, kétszeri sikárolása” szerepel a kuratori számadásban (Számadások 1845, 1852). Küküllőváron is 1861-ben az egyház a kis iskolai „Classis kertelésére” a falusi előljárástól még vesszövágásra kért engedélyt; a kertelt falat aztán még ez évben „levajkolják, sikárolják és meszelik” (Számadások 1861).

Másutt viszont nagy távolságról szerzik be a szükséges épületfát. Így pl. a dombóiak 1834-ben „a papi ház kéménye tsinálásához... a fát Megyesről veszik” (Határozások 1834). Egy későbbi nagyobb építkezés alkalmával pedig az itteniek marosi tutajokat vásároltak, ami igen nagy vállalkozás volt: „Elsőben is 21-ik Junii elmenének helybeli pap Nagy József és ifjabb Miklós János [kurátor] Vásárhelyre, és a Maros rettentő kiáradásai között vásárlák a tutajt, mégpedig mezítláb térdig érő iszapban menének le a Maros mellett a tutajok megvásárlására, melyeket elragadott a Maros. Itt megvásárolván két tábla tutajt, száz szál deszkával, száz szál Létzzel, 5 pár szarufával, 130 Rforintokkal, lehozák a tutajt Csapóig, ide mennek a Dombói Atyafiak [kb. 15 szekér] ezen tutajok után Junius 25-én” (Határozások 1843). A Marostól távolabb eső Gogánváralja már inkább a közeli Nagy-Küküllő menti Erzsébetvárosról szerzi be az anyagot; itt az egykori Ebesfalvára települt örményeknek a Hargitáról leszállított fából állandó rakataik voltak. „A papi csürre és istállóra nem lévén elegendő pénz, kéntelen volt hitelbe vásárolni Erzsébetvárosról egy fával kereskedő örménytől szarufákat és deszkát” a kurátor (Jegyzőkönyv 1872). Máskor azonban a vár-aljiak közvetlenül Udvarhelyről hozzák a faanyagot: „A papi telek kerítéséhez deszka szükséges – állapítja meg az egyháztanácsos – s erre nézve felmerült: Valyon Erzsébetvárosban lehetne-e olcsóbban venni, vagy Udvar-

helyen? Erre nézve a Hitesség [presbitérium] határozta, hogy Udvarhelyről 48 krajczáron párját, 10 suk [kb. 3 m] hosszú, egy col fokos [vastag] és egy suk széles deszka jutányosabb áron leendő véve...” (Jegyzőkönyv 1877).

A Kis-Küküllő vidéki falvak községi, egyházközségi vagy nemesi birtokok csere-erdeinek fája azonban még továbbra is alapvető fontosságú a régi épületek reparálásánál, egyes kisebb épületek állításánál vagy nagyobb épületek fal vázának és tartósabb elemeinek készítésénél. Dombón 1836-ban „a Papság kertjének és Csűr megtámasztására” vágatnak cserefát (Határozások 1836), ugyanekkor tájt Sároson cserefából „vált, kis sertés olat” készítenek és két talpfát újítanak (Protocollum 1832), majd a papi kert „támaszának”, „kútágasnak és géznek” használnak cserefát (Uo. 1835). Cserefaelemeket használó építkezésre találunk adatot a korszak elején még kiterjedt csereerdővel rendelkező Királyfalván: 1838-ban „két-két rovtal cserefát” hoznak „a papi ház tornáztára”, majd „a mesteri csürhöz” szükséges „sasfákat” vágatnak le és hoznak be (Számadások 1838, 1841).

Mind nagyobb teret hódít ez időben a zsendely, bár a melléképületek a tanítói s papi telkeken is jórészt még szalmafedelűek. 1834-ben a dombói „Mesteri Funduson van... Fa Ház, Csűr, Pajta, Két Sertés ol rakófából, mind szalma fedél alatt”, a papi telken van „egy zsendely fedelű fa Ház, Szalmafedelű Csűr, Pajta, Eresz és Gabonás” s két „Sertés Ol”. 1852-ben „A Papi Ház Tornáztára feldolgoztatott 1200 zsendely”, de „a Papi Csűr és istálló megfedésére” szalmáért még ekkor s a következő években is költenek (Jegyzőkönyv 1852, 1853); 1858-ban pedig „négyezer zsendely vétett” a templom és papi ház fedelének foltozására, majd pedig „a rectori pincze fedelének kiigazítására feldolgoztatott 100 levél zsendely” (Uo. 1858), ami arra utal, hogy közben a tanítói lak is zsendelyfedél alá került. Azonban a földművesházak jórészt még mind szalmásak voltak: „A Drótos János által lakott zsellér ház fedele igazítására két szekér szalma vétett” a kurátor által, akárcsak 1861-ben, midőn „két szekér szalmát a kertre és zsellér házakra” vásárolnak (Számadások 1858, 1861). Dombón 1872-ben jelenik meg végre a legújabb fedőanyag: a vásárolt „cserép és kupáscserép”, az egyházi épületekkel kapcsolatban (Jegyzőkönyv 1872). Sároson 1832-ben a haranglábon és templomon kívül a mesteri ház is már „zsendely alatt van” (Protocollum 1832); a zsendelyt ez időben is „zsendelyes Székelek” hozzák s helyben vagy Medgyesen veszik tőlük (Uo. 1837); a királyfalviak a „zsendelyt hozó székeleknek áldomásba bort” adnak (Számadások 1841, 1843), majd pedig „a zsendelt Medgyesről hazahozóknak” adnak áldomást (Uo. 1854).

A Székelyföldről hozott fenyőgerenda és zsendely, a helyben készített téglá és idegenből hozott fedőcserép mellett egyre nagyobb méretű és többoldalú lesz a székely vízfűrészekén vágott s jórészt tutajon szállított deszka és lécs használata. Mint láttuk, kerítéseket már a század elején készítenek deszkából.

Sőt Dombón már 1834-ben a papi sertésolat is deszkával fedik (Határozások), s egy emberöltő elteltével Szabó Márton zsellér is épít magának „egy deszkából készült lúd olat” (Uo. 1858). Ez idő tájt aztán ugyancsak vízfűrészen vágott fenyőlécet vesznek „a papi ház padlásaira és a rectori udvar léz kertjére” (Jegyzőkönyv 1853). A következő években „vakablakra” és „két ablakramára” kell 12 szál deszka, majd „feldolgoztatott a Pap kapujára, s palánk kertjére 28 szál deszka”, s végre „5 szál Zsilip Deszkát” is

vásárolnak a papi sertésól „meghídalására”, „5 szál vastag fokos Deszkát” pedig az „Oskolaház pádimentuma kiigazítására, darabonkénti 1 frt. 50 pénzivel”, s nemsokára tizenkét szál deszkát vesznek „a’ papi gabonához és a’ rectori telken két új kapukra”, „a papi elsőház pádimentomozására, annak tornátza bédeszkázására, két ajtó készítésére, három tábla készítésére” stb. (Jegyzőkönyv 1854, 1855, 1857, 1858, 1862). Sároson „a’ mesteri Tsürre”, a papi „pajtának híjára” már 1832-ben sok deszkát használnak (Protocollum 1832). A deszkát, lécet, mint láttuk, hol marosi tutajokról, hol Udvarhelyszéken vásárolták, de vették Medgyesen vagy Küküllőváron is (Dombói Jegyzőkönyv 1854). E két utóbbi vásárohelyre – a kis vízállás miatt – jobbra szekérrel szállították le a székelyek a zszindelyt. Legolcsóbban természetesen tutajról vásároltak deszkafélét. Így pl. 1853-ban „Tizenhat marosi tutaj deszkát 72 pénzivel” vettek darabonként (Uo. 1853), Küküllőváron pedig 1 mft. 56 pénz volt párja (Uo. 1854).

A sok puhafa (fenyőfa) épületanyag, a vékony zszindely, léc, deszka használata folytán lehetővé válik és szükséges is a vékony vasszeg alkalmazása, amely így mind rendszeresebb lesz. Már alig esik szó kovácsolt szegről; itt is, akárcsak országszerte, a hazai szeggyárak viszonylag olcsó termékeit vásárolják zszindelyhez, deszkához, léchez. Sároson 1832-ben „háromezer zszendelyszeg” (Protocollum 1832), Dombón 1857-ben „200 létszeg”, 1859-ben pedig éppen gyári csomagolásban „egy pakét zszendelyszeg” (Jegyzőkönyv 1857, 1859) szerepel az egyházközség vásárlásai közt. Kováccsal csináltatott különleges vasszeget ekkor már csak a sárosi „harangláb kötéseibe” használnak (Protocollum 1834). Egyéb kovácsolt vagy bolti vasmunkákat is mind bővebben alkalmaznak az építkezésben. 1856-ban Dombón kováccsal készíttetnek „kapu sarkot” és „reteszeket”, de a következő évben „az Oskola Ajtóra egy zárért a Medjesi boltba” mennek (Jegyzőkönyv 1856, 1857).

A vékaszámra vásárolt mészhész beszerzése és a meszelés is állandóan ismétlődő tétele a kurátori számadásoknak. Nagyobb szerephez jut a magánépítkezésben is a kő, főként pince és alapfal rakásánál. Dombón nemcsak a Classis alatt van régi „kőpince” (Javak összeírása 1834), hanem egyik zszelléri telken is található „kövel kirakott pinczéske”, melyet az ott lakó zszellér épített „a rajta lévő kamarával [gabonás] együtt” (Jegyzőkönyv 1858). Végre 1888-ban határozatba jön, hogy „a’ mennyire a körülmények engedik a papilak első szobájának sövényből lévő fala kövel cseréltessék ki, a falak magasabba emeltessenek” (Uo. 1888).

A kőépítkezés, természetesen, már külön szaktudást igényel. 1852 tájt Dombón egy „Pujo Fronyi” nevű olasz kőműves dolgozik „az Egyház házai körül” (Uo. 1852), ami szerint tehát az olasz kőművesmesterségnek az itteni kőépítkezés meghonosulásában is közvetlen szerepe lehetett. Nem lehetetlen, hogy „az oskola házát vakoló, kimeszelő kőműves” (Uo. 1859) – tehát az első dombói vakolatmunka készítője – szintén ez a mester volt. Egy másik, névről ismert régi építőmester a Sároson 1832-ben a templom „tornáztát” építő Pataki Bandi István, aki két év múlva ugyanitt a templom erődített kerítésének alsó és középső tornyát s a mesteri házat fedi, s ugyanide „garádsot” (lépcsőt) is tesz (Protocollum 1832, 1834). 1835-ben ugyancsak helybeli „kőművesekkel” és „ácsokkal” dolgoztat az egyház. A régi építőmunkák közül az ácsmesterség, továbbá a „zsupkötés” válik szakmunkává, és pedig a falu egyes kevésföldű tagjai körében. Az utóbbi Királyfalván jellegzetes cigány mesterség (Számadások 1841, 1843). Az ácsmesterséggel viszont egyes szegé-

nyebb földművesek foglalkoznak hivatásszerűen. Erre mutat az a jelentés, miszerint „Bárdos ember az Ecclesia Munkára Ecclesia szeriben [a házak sorrendjében] előáll; nagyobb munkára pénzzel fogadtatván, másoknál jutalmasabban felvállaló... Kelemen Márton” (Uo. 1838).

Nyilvánvaló, hogy a kizárólag helybeli emberek, mesterek által emelt épületek, akár magán-, akár közérdekűek voltak, a falu és vidék népének tudását, igényét és törekvéseit tükrözik, s így mindenképpen népi alkotásoknak tekinthetők.

Már az előbbiekből is kitűnik az építkezés fejlődésében beállott sok olyan újítás, mely az épületek külső formáját is megváltoztatta: megjelenik a kő alapfal, a kőből, téglából rakott és vakolt magasabb fal, az alacsonyabb zsindele-, illetve cserépfedél, továbbá a megemelt épülethez a feljáró lépcső, a deszkamellvédés tornác, a fedett pincegádor, a tokkal ellátott nagyobb üvegablak. Az udvarbeli épületek alakulása – a deszka palánkkerítés, a deszkapu, a rakottfalú vagy deszka ól, az egybeépített csűr-istálló stb. megjelenése – ugyancsak nagyban hozzájárult a Kis-Küküllő vidéki falvak építkezésének s egyben külső képeinek az 1830-as évektől kezdődő fokozatos átalakulásához.

A sokféle újítás, új anyagok, építésmódok és épületformák bevezetésével átalakul a telkek és utcák képe is. 1838-ban a dombói „Szabó Márton zsellérnek... van... azon zsellér telken [a régi épületeken kívül, lásd előbbi pont alatt] a. Egy kővel kirakott kis pintzetskéje, és [fölötte] egy kamarátskája, b. Egy deszkából készült lúdólja, c. Egy Árnyék székje, és d. A ház keleti végében egy színetskéje mint sajátjai”, mind maga beépítette dolgok (Jegyzőkönyv 1838). A folyamat természetesen elsősorban a köztulajdont képező s a falusi nép szervezett munkájával épített és alakított papi és tanítói telkeken mérhető le; Királyfalván 1847-ben a papi telken „A ház újból van fedve, a két első szoba deszkával kipádimentomozva. A Csűr egészen újból építve, oldalai bédeszkázva, új kapuval..., a régi Pajta újból fedve..., két sertésöl szalmafedéllel, a kerítések nyugatról és az uttza felől deszka palánk, jó állapotban, észak-keletről rossz gémeskút is meg vagyon.” Ugyanitt a mesteri telken „van a régi mesteri ház, kőpintze, felette gabonás szalmával fedve, egy új csűr fiával és Istállóval, két sertésöl szalmával fedve, ezen telek körül a kerítés deszka, sövény és tövisből van” (Jegyzőkönyv 1847). A Kis-Küküllő vidékével határos Maros menti Vajacson is ekkortájt a papi telken a belső- és hátsóházból álló és „házgerendával” (mestergerenda) épült ház zsendelyfedél alatt áll, ezenkívül az udvaron egy kőpincére épített és egy pince nélküli gabonás, egy pálinkafőző, egy gyalog- és egy lábasól, egy árnyékszék és egy csűr áll pajtával, a telket elől deszkakerítés, utcakapu és utcaajtó, a csűröskert körül pedig ajtóval ellátott sövénykerítés zárja le (Javak összeírása 1843).

A Kis-Küküllő vidéki régi magyar lakosságú falvak beépített telkei közt a régi faluhely kiemelkedő pontján rendszerint ott magaslott a népi ácsmesterség legmonumentálisabb alkotása, a középkori kőtemplom mellett levő harangláb. A haranglábak egy részét a múlt század második felében emelt kő templomtornyok építéskor bontották le, s emléküket sokfelé már csak a helyi levéltárak őrzik. Innen tudjuk, hogy a múlt században még Dombón és Királyfalván is állottak haranglábak. Dombón 1796-ban „az Átsoknak a’ harangláb készületéért” fizet a kurátor (Számadások), Királyfalván pedig 1847-ben a templom körüli kőfalon belül „az Ecclesianak régi három harangjai újból

fedett erős fa haranglában” voltak (Javak összeírása). Az egyébként datálatlan gogánváraljai haranglábról is megtudjuk, hogy már 1825-ben megvolt (Jegyzőkönyv), az 1600-ban épült sárosi haranglábat pedig 1834-ben erősítik újból, midőn a kő templomkerítés erősítését (tornyait) is javítják (Protocollum). A fenti adatok tehát kiegészítik a magyar fatornyokra vonatkozó eddig ismert adatokat.

A Kis-Küküllő vidéki magyar népi építkezésre vonatkozó becses történeti-néprajzi adatokon át már előzetesen fogalmat nyertünk a népi építkezés különféle sajátos vonásairól.

Ezek után a napjainkra maradt tárgyi emlékanyag és egyes öregek által fenntartott gazdag mesterségi hagyomány, valamint a népi építészet figyelmet érdemlő újabb formáinak közvetlen tanulmányozása révén a kép a maga teljességében kibontakozott előttünk.

Ennek bemutatására törekszünk a következő fejezetekben.

2. ÉPÍTÉS

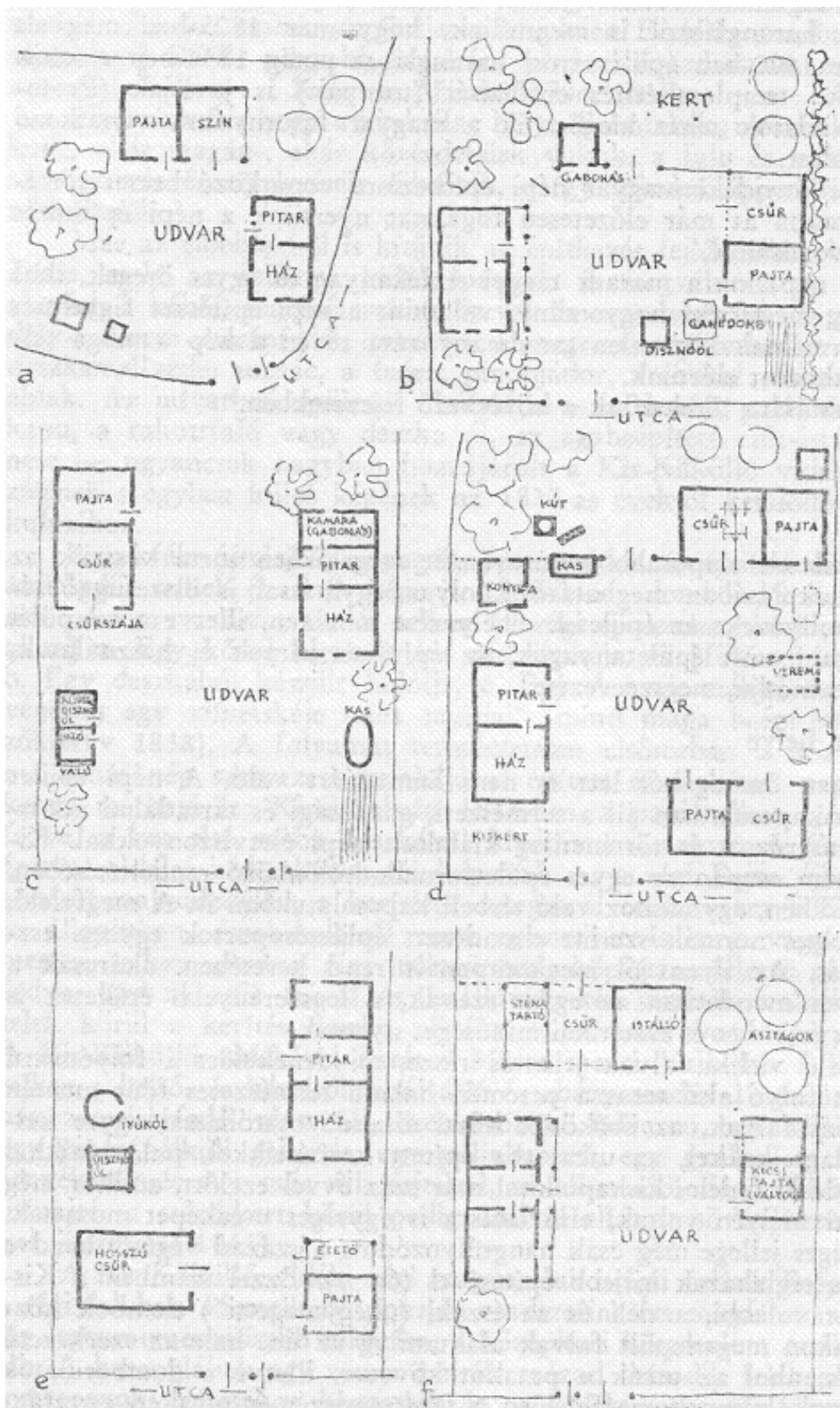
Az egyes épületek alaposabb szemrevételezt megelzőően sorra vesszük az épületformák kialakulásában meghatározó, olyan egymással is összefüggő tényezőket, mint amilyenek: az épületek elhelyezése a telken, illetve a település keretében, az alkalmazott épületanyagok, az építőszerzők és használatuk, valamint az építés módja, megszervezése.

a) Az épület helye

Az épület nem önmagából lett és nem önmagáért való. A népi épület kialakítása szoros kapcsolatban áll a természeti, gazdasági és társadalmi adottságok által meghatározott és történetileg kialakult népi életviszonyokkal. Kifejezésre jut ez nem csupán az egyes épületformák különböző rendeltetésében, hanem elhelyezésükben, egymáshoz való térbeli kapcsolatukban is. A megfelelő, funkcionálisan helyes normák szerint elrendezett épületcsoportok egyben esztétikai értékűek is. Az ilyen jól megkomponált rend keretében, akárcsak a nyelvtanilag helyes mondatban az egyes szavak, a legszerényebb épületek is teljes funkcionális értelmet és esztétikai minőséget nyernek.

A Kis-Küküllő vidéki falvak jelentős része, mindenekelőtt a folyómenti „vízmellékiek”, a folyó alsó terasza peremén haladó természetes főút mentén települt soros-utcás falvak, az örökösök közti állandó osztódással egyre keskenyedő ún. szalagtelkekkel, az utcáiban épített kerítéseikkel, palánkjakkal és ütemesen ismétlődő fedeles kiskapuikkal már száz évvel ezelőtt, amikor még a házak az udvar mélyén voltak, első látásra is egységes utcaképet mutattak. Az utcakép egységes jellege még csak hangsúlyozódott a század végétől kezdve általános cserepes téglaházak kijebb építésével (6a r). Ezzel szemben a Kis-Küküllő vizétől távolabbi, a déli és az északi („hegymegetti”) dombok közt vagy domboldalakon megtelepült falvak alaktanilag az ún. halmaz szerkezetű típusba tartoznak, ahol az utcák a patakot követve, illetve a domborulatok szerint kanyarognak, s ennek megfelelően a telekrendezés és utcakép egyaránt igen változatos.

A Kis-Küküllő vidéki magyarság megtelepülésében természetesen még nem érvényesültek olyanféle hatósági előírások, mint amilyenek a szász telepés falvak pontos helyét, kiterjedését és beosztását eleve megszabták. A ma-

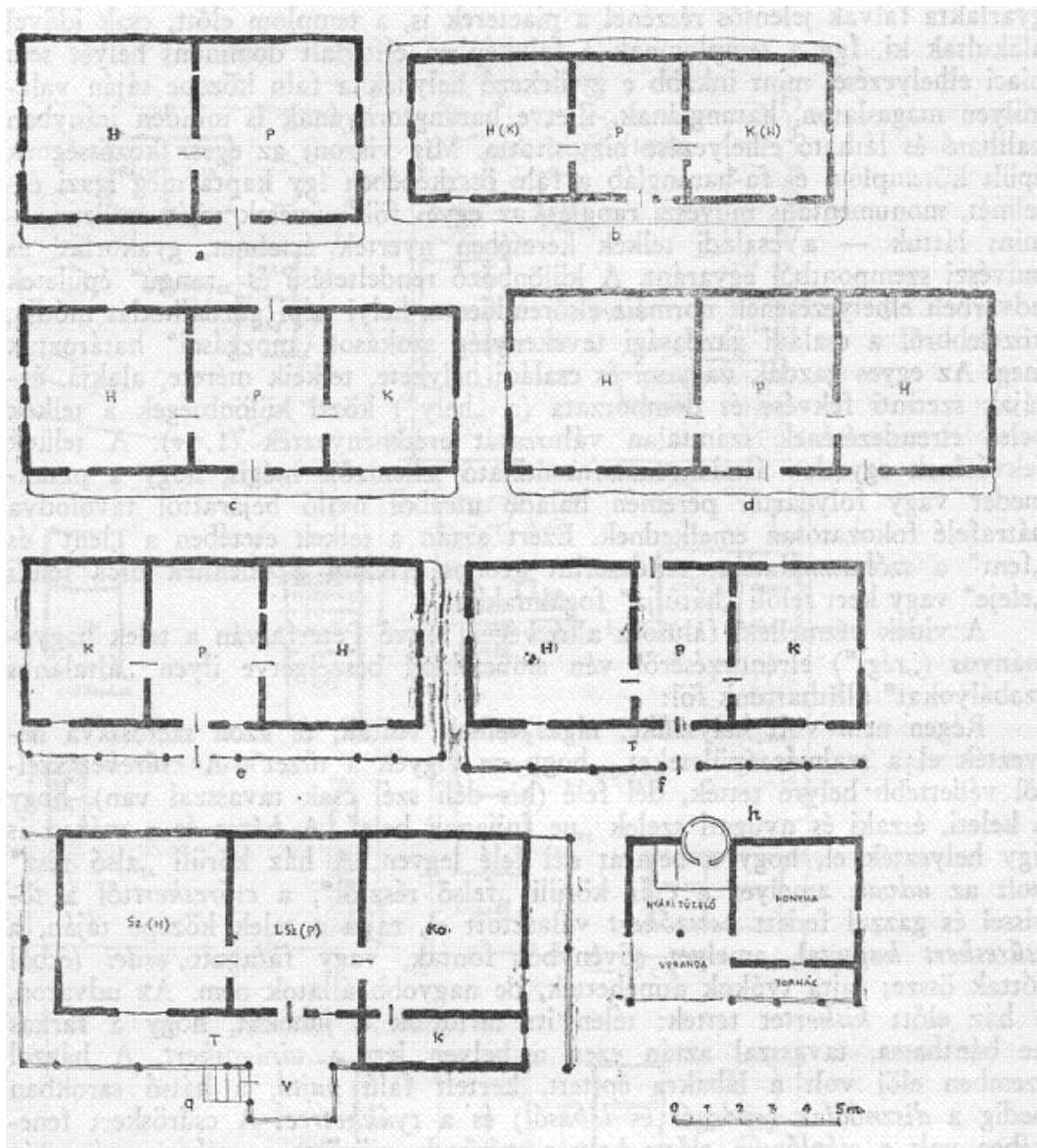
1. Régi telek-elrendezés változatok: a-b) Hari, c) Sáros, d) Hari, e) Ózd, f) Dombó. A d) és e) telkeken a pajta még a ház előtt, a b-c) és f) telkeken a pajta a házzal szemben, az a), d) és f) esetében viszont a pajtácsűr már az udvar mélyén van.

gyarlakta falvak jelentős részénél a piacterek is, a templom előtt, csak idővel alakultak ki. Így a templomnak a faluképben elfoglalt domináns helyét sem piaci elhelyezése, mint inkább e gyülekező helyeok a falu közepe táján valamilyen magaslaton, harangjának, illetve harangtornyának is minden irányban hallható és látható elhelyezése biztosította. Míg viszont az egész közösségnek épült kőtemplom és fa-harangláb a falu összképében így kapta meg igazi értelmét, monumentális művészi rangját, az egyes földművesek saját épületei – mint láttuk – a családi telkek keretében nyertek értelmet, gyakorlati és művészi szempontból egyaránt. A különböző rendeltetésű és „rangú” épületek udvarbeli elhelyezésének normáit elsősorban a helyi népi gazdálkodás módja, közelebről a családi gazdasági tevékenység szokásos „mozgásai” határozták meg. Az egyes gazdák vagyoni és családi helyzete, telkeik mérete, alakja, égtájuk szerinti fekvése és domborzata (a „hely”) közti különbségek a telkek belső elrendezésének számtalan változatát eredményezték (1. r). A telkek fekvésének egyetlen általánosnak mondható jellemzője mégis, hogy a patakmeder vagy folyóártér peremén haladó utcából nyíló bejáratától távolodva hátrafelé fokozatosan emelkednek. Ezért aztán a telkek esetében a „lent” és „fent” a szóhasználatban rendszerint azonos értelmű a teleknek utca felőli „eleje” vagy kert felőli „hátlja” fogalmakkal.

A vidék vízmelléki falusora alsó végén fekvő Péterfalván a telek hagyományos („rég”) elrendezéséről vén emberekkel beszélgetve ilyen „általános szabályokat” állíthattunk föl:

Régen nem volt helyszűke, tágas telkek voltak, és azon szétosztva helyezték el a szalmás épületeket, „hogy ne vigyék a tüzet”. A *csüreket* szél-től védettebb helyre tették, dél felé (kis déli szél csak tavasszal van), hogy a keleti, északi és nyugati szelek „ne fűjjanak bele”. A *házat* és a *méhest* is úgy helyezték el, hogy a bejárat dél felé legyen. A ház körüli „alsó rész” volt az *udvar*, amelyet a csűr körüli „felső résztől”, a *csüreskerttől* a tövissel és *gazzal* fedett *vesszőkert* választott el, rajta a telek közepe táján, a *csüreskert kapuval*, amelyet sövényből fontak, vagy faragott *erdei lécből* róttak össze; rajta tyúkok átmehettek, de nagyobb állatok nem. Az udvaron, a ház előtt *kiskertet* tettek: télen itt tartották a juhokat, hogy a farkas ne bánthassa, tavasszal aztán ezen a helyen lett a *virágoskert*. A házzal szemben elől volt a lábakra épített, kertelt falú *pajta*, a hátsó sarokban pedig a *disznóólak* (*rüdegől* és *lábásól*) és a *tyúkketrec*. A csűröskert fenekeében volt a *cséplőcsűr*, előtte hely a *szérűnek*, mögötte a *méhes*, aztán még széna-, polyva-, szalma- és kórérakások.

A múlt század vége felé aztán kezdődtek a cserepes épületek, amelyek már nem voltak olyan tűzveszélyesek. Ezért a *csűr* „lecsúszott” a ház felé, s az *istálló* is a ház végibe került, csak épp a trágyadombnak és tűzifának maradt hely a ház mögött. Bejött a *pajtáscsűr csűrfiával*, amelyben a learatott búza állott, itten csépeltek. Ha aztán kicsépeltek a búzát, a csűrfiába szénát tettek. Hasonló beosztású, az udvartól vesszőfonású *keresztül való kerttel* elválasztott *csüreskertes* telkek voltak a Kis-Küküllő–Maros találkozásánál fekvő Vajasdon is már a XVIII, században, ami ennek elterjedtségére s régiségére utal. Más falvakban is régi telek berendezési szabály volt, hogy a ház az utcától távolabb, a pajta meg az utcához közelebb volt; a csűr pedig távolabb, fennebb volt. Dombon a házat olyan mélyen behelyezték, hogy előtte nagy terület szabadon maradt, s a keskenyebb oldalával az utca felé állított ház erre néző ablakából „jó kilátás volt”, ugyanakkor

2. Ház alaprajzok: a) Hari, öreg ház; b) Királyfalva, sövény falú, mennyezetű és csonkájú „százéves” ház (a „ház” és „kamara” szerepe időközben megcserélődött); c) Gogánvára, talpra állított sövényház 1770-ből, feliratos mestergerendával; d) Nagykend, ház 1854-ből, a „hátulsóház”-at egyik fiúörökös toldotta; e) Sáros, öreg szalmásház; f) Istvánháza, öreg tornácos ház; g) Ózd, a 40-es években épült „verandás ház”; h) Istvánháza, nyári konyha (a tüzelő és nyitott veranda hozzátoldásával alakult épület jól szemlélteti a lakóház alaprajzi fejlődésének korai „eresz”-es szakaszát).

a pajta szemben a házzal, a csűr pedig a háznál „fennebb”, az utcától távolabb, a kapuval szemben állott (1f. r). A csűrt Királyfalván is „felül” tették, a pajta pedig ennél sokkal „lennebb” és külön állott. Ózdon a pajtát a ház közelébe, lehetőleg a ház „alá” helyezték, hogy a marhatolvajok ellen jobban szemmel tarthassák (1f. r). Hariban nemkülönben a régi pajták a házból jól ellenőrizhetően az utca közelében állottak s a csűr volt fennebb, távolabb (1b–d. r).

Általános elv volt tehát, hogy az udvaron a pajta a ház előtt, esetleg vele szemben állott, míg a csűr távolabb, sokfelé külön elválasztott csűrökben állott. A házból jól ellenőrizhető részen kaptak helyet az apróbb állatok ólai és a gabonátárolók is (gabonás, verem, török búzákas stb.). Mintegy száz éve, a nagyobb köz- és tűzbiztonság óta épül a pajta a csűrhez, s kerül így ez is a telek hátsóbb, emelkedettebb felébe, elkülönítve az udvart a kerttől. Azonban akárcsak a múltban, jelenleg sincs a telekrendezésnek valami merev szabványa. Eltekintve attól, hogy a cserepes házak mindenütt az utca felé húzódtak, az egybeépített pajtáscsűrök pedig az udvar magasabb pontjáról a kapuval szembe néznek, a nyári konyhák pedig, székely módra, többfelé kiépültek az utcára (6. r), az udvar belső elrendezése és képe a részletekben nagy változatosságot mutat. Ez pedig azt is jelenti, hogy ugyanazon forma épületek minden udvaron más és más oldalukról és különböző környezetben mutatkoznak, egyéniséget kapnak.

b) Építőanyagok

A népi építkezés elsőrendű meghatározó tényezői az alkalmazott építőanyagok. A Kis-Küküllő vidékén általános törvény volt az elmúlt századokban, hogy az önellátásra berendezkedett falvak népe építkezésében is szinte kizárólag a közvetlen környezet kínálta anyagokra alapított, és csak a jobbágyi kötöttségek megszűntével, ezt követően a tőkés „szabadgazdálkodás” falun való jelentkezésével, az árucseré intenzívebbé válásával csökkent egyre inkább a közvetlen természeti környezettől való függés. Jelentőséget kapnak a távolról hozott vagy mesterséggel előállított anyagok. Szemben a bükk övezetében (550–700 m magasan) fekvő déli Nagy-Küküllő–Hortobágy vidéki és a keletről szomszédos székelyföldi falvakkal, a Kis-Küküllő mentén és a Maros–Kis-Küküllő között a falvak közötti „hegyek” is legfennebb 400–500 m tengerszint fölötti magasságot érnek el, s a vidék kimondottan a tölgyes ligetek és cserés erdők övezetében esik. Ugyanakkor az alacsony fekvésű vidéken a földfelszín csak agyagot kínál az építéshez, követ – még gyenge minőségűt is – alig. A földműves eke és a szőlőkapa előtt a faluhátár távolabbi magasabb pontjára hátrált cseresek – kivéve az egykori birtokos nemesek által maguknak tulajdonított erdőrészeket – jelentős részben a falvak népe közös tulajdonában maradt „Faluerdők” és „Eklézsiaerdők” voltak. Ősszel itt makkoltatták a közös disznócsordát, és családi *jussok* szerint ebből tüzelt és építkezett mindenki, s kivételes esetben – például a falu jelentős részét elpusztító tűzvész után – az egyházközség közcélú építkezéseire s a pap és tanító téli fűtésre használt erdejéből is részesülhettek a károsult tagok.

A községi legelőkön évente irtott tövisbokrokból készültek a telkek végét lezáró *gyepűk*, más cihérés, bokros helyek irtásából pedig, a mogyoró, gyertyán s más vesszőkből fonták a többi kerítést és a kertelt épületfalat. A községi csereserdők fájából került ki, a kőtemplom és a pincék kivételével, a falu minden építményének szerkezete és legfőbb elemei; a kútágások, borsajtók és kapuk, de még a harangtoronyok is majdnem teljességükben cserefából épültek.

A cserefa mellett ugyancsak helybeli hagyományos fa épületanyag volt még a *nyárf*a (szarufának) és a *kőr*isfa (hídlásnak és padolásnak). A Küküllő mentén sok esetben a fedőanyagot is, a *nádat* a természet szolgáltatta, bár azt látjuk, hogy már a XVIII. században mind a zsellérhajlékok, mind az iskola vagy parókia épületei szalmával fedettek voltak.

A helyi anyagból való építkezés szokását sokáig csak a nagyobb egyházi épületeknél törték meg. Így mindenekelőtt, az idegenből alkalmazott mesterek közreműködésével, még a középkorban épült templomoknál, melyekhez a *követ*, a *szarufát*, a *zsendelyt* és egyéb anyagokat mind távolról szerezték be. A XVII. és a következő századokban helyi mesterek által épített haranglábakhoz is többnyire hozott fenyő szarufákat és zsendelyt alkalmaztak, a XIX. század 30-as éveiben aztán már találkozunk zsendelyes papi és tanítói lakással is.

A különböző feljegyzésekből megtudjuk, hogy a fenyőgerendát, deszkát, lécet és zsendelyt vagy Gyergyóból leeresztett *tutajok*ról vásárolták a közelebb eső Maros menti kikötőkben (pl. a dombóiak és királyfalviak Maroscsapón vagy Radnóton, a hariak Marosújváron, a péterfalviak és vajasdiak Marosszentimrén stb.), vagy pedig – főként a vízmelléki felsőbb falvak lakói – udvarhelyszéki szekeresárusoktól az *utcán* vették. A Hargita alji székelyektől kikerülő faanyagot nagyobb mennyiségben többnyire valamelyik közeli vásárhelyen vagy faraktárból (Medgyesen, Ebesfalván, Küküllőváron) szerezték be, s csak ritkábban, nagy építkezés esetén mentek Marosvásárhelyre *tutajokon* hozott fát *alkudni*, vagy Udvarhelyre, Korondra kellő anyagot *rendelni, szegődni*.

A kertelt falú szalmás épületekhez – főleg a házakhoz, csűrökhöz – lehetőleg fenyő szarufát vásárolt, aki tudott. Egészen az első világháborúig (pontosabban a Maros–Kis-Küküllő-völgyi vasút megépítéséig) a környékbeliek ha építkezni akartak, a Maros-parton állomásozó gyergyói *tutajosok*tól vásárolt szarufát szekerekkel hozták el, kalákában. Aki tehette, fenyőfa sárgerendát, koszorút és padlásgerendát is vásárolt, mivel a cserefát nemcsak nehéz volt szépen és hosszúra megfaragni, de idővel meg is görbült (ezért kellett mestergerenda is a régi cserefa épületekhez).

A *tutajos* szállítással szemben a fenyőfát áruló székely szekereességnek a régi rossz utak idején kisebb jelentősége volt. A század végén a vasútépítésekkel kapcsolatos vízszabályozáshoz emelt gátak miatt, s különösen mióta a fagátakat (melyeken még valahogy átcsúszott a *tutaj*) cementgátak váltották fel, a *tutajozás* kínossá vált. Így aztán ha nem volt elég nagy a víz, még a *toplicai fűrészgyártól* is egy hétig ereszkedett a *tutaj* Csapóig.

A gyergyói *tutajok*ról vásárolt *szarufa*, *szálfa*, *léc* és *zsendely* jórészt ellátta a vidék szükségletét, mégis volt úgy (pl. 1816-ban), hogy a vajasdiak – a székely *tutajosok*tól vett különféle faanyagokon kívül – Topánfalváról is szerezték be szarufát és „két araszos és egy tenyér” méretű (tehát a most is szokásos 40 cm hosszú és 8–9 cm széles) *móc zsendelyt*.

A deszkafélét viszont kezdettől az udvarhelyszéki szekeresektől vásárolták. Ilyen *székely deszka* volt az *oláhfalvi keskeny deszka*, a *fokos deszka*, *széllyes székely deszka* és *zsilipdeszka*. Utóbb már a sokféle deszka vastagságát *cólban* mérték.

A *meszet* szintén a két Küküllő völgyét járó és a vidéken szekérrel faluzó *meszes székelyektől* vagy a közeli vásárokon vették vékaszámra, a templom és harangláb zsendelyfedéséhez szükséges vas *lécszeget*, az *ajtósorkot*, vas zárrakat és épületkapcsokat viszont az egész XVIII. sz. folyamán és a XIX. sz. első felében mindenütt a helybeli cigány kovácsokkal készítették. A hozzá való anyagot – a *szálvasat* és *sinvasat* – a megrendelő (egyház) szerezte be. A földművesek épületein az olcsó gyári szeg megjelenéséig semmi vas nem volt.

A jobbágy lakosság felszabadulását követően fokozatosan belterjesedő gazdálkodás és egyre növekvő lakásigény olyan fejlettebb épületeket kívánt, amelyekhez már nem volt sem elegendő, sem megfelelő a hagyományos helyi építőanyag: a fogyatkozó erdők csere- és nyárfája, a pusztuló ciheresek veszője és a nehezen található és torha homokkő. Míg a drága beszerzésű téglával való építkezés helyi adottságoknak megfelelő módja kialakult, a parasztság körében egyesek a homokkővel meg a sárral való építkezéssel kísérleteztek. Csakhogy alig jutottak tovább kis borpincék, alapfalak, oromfalak építésénél, egyrészt mivel az itt gyakori földcsuszamlás miatt hamar meghasadozott a kőépület (pl. Sároson ilyen „földrengés” tette tönkre a Pataki-féle házat), másrészt pedig a kő nehéz beszerzése és gyenge minősége miatt. Csak egyes falvak határában vannak kő erek, ahol öreg cigányok vaspálcával *lyukásztak*, keresték a követ a „föld” (pala- és homokréteg) alatt, s ha ráakadtak, *szapollyal* (csákány) feszítették ki lapokban. Ezekből aztán többnyire csak az épület lábai vagy talpai alá, a kutak kirakására, vagy a ház előtti kerek kőasztalnak és *grádic*snak való jutott.

A kővel ellentétben az agyag bárki számára hozzáférhető volt. Ennek ellenére a deszka zsalu közé gyúrt és ledöngölt polyvás agyag *vertfal*, amilyent a század végétől az első világháborúig többfelé készítettek, nem lett általános, bár e *fődházak* keménnyé száradt vastag falai már jól elbírták a nehéz cserépfedeleket is. Ugyanis a vertfal Kis-Küküllő vidéki kezdeményezésével egyidőben már tömegesen megjelent az égetett téglák is, amely (korábbi tapasztalatok és kísérletek alapján kialakított favázzal rakva) ellenállott a földcsúszásoknak és az előbbinél csinosabb és tartósabb is lett.

Mint már láttuk, a tégláépítkezést Dombon 1841-ben „a költség és fa kímélésére nézve” kezdeményezték. Gogánváralján és Sároson azonban már ezt jóval megelőzően írásos emlékek tanúskodnak *téglavetésről*, *téglaégetésről* és *téglafal* rakásról. Sároson ez időben az erdők nagy része a birtokos nemesé volt, s így itt a nehéz (csak napszám ellenében való) beszerzés sürgette a tégláégetést. A cserépetőt azonban elsősorban nem a korábbi fedőanyagok (szalma, nád, zsinde) hiánya, hanem a falu egyre sűrűbb beépítése következtében növekvő tűzveszély indokolta. A fedőcserép alkalmazása a falusi egyházi épületeken már több mint százéves múltú, s e példák, valamint a hatósági tűzrendészeti intézkedések, továbbá a cséplőgépek elterjedésével a kézciséplést igénylő rozsszalma zsúp előállításának körülményessé válása is sürgette a cserépfedés általános elterjedését.

A cserépetővel jobbra együtt járó tégláépítkezés is a század végétől terjedt el a vidéken. A téglát sokáig csak cigányokkal vették, alkalmilag. Ez vékony, szaporátlan, egyenetlen és elég gyenge *vizes téglák* voltak: az agyagot, hogy csúszós legyen, vizesen nyomkodták a *formába*, majd kézzel *kotorták le* (a ráma fölött) s végül ún. *tábori kemencébe* összerakva, kívül lapjára rakott téglával *ingezve* és letapasztva *égették ki*. Tatárlaka felé még az 50-es években is dolgoztak ilyen téglavetők. Aki pedig cserépet akart, az Fülektelkéről hozta, ahol a szászok készítettek nagyobb méretű fedőcserépet. A téglák különösen a cserép elterjedése tekintetében jelentős esemény volt a tiszaszőlősi származású Somogyi Sándornak 1890-ben Dombóra költözése, ahol Székely György nagygazdával összeállva téglá- és cserépgyárat létesített. E gyárban már szép *fokos téglákat* készítettek, a szabványos formába préselt agyagot előzőleg homokkal szórták meg, majd *csapófával* simították le és *kiverték*. A hódfarkú fedőcserép előállítására is két fázisban (*cserépverés*, *simítás*) történt.

A téglát és cserepet itt egyaránt kemencében égették. A dombói téglá- és cserépgyár első világháború előtti termékeit „Somogyi és Társa”, „S. T.” bélyegzéséről ismerni fel.

Dombón (s talán az egész környéken) a legelső cserepes téglaházat Székely György építette, saját gyártású téglával; még járdát is épített, és szokásba hozta a kutak és a *házfőggye* téglával való kirakását is.

A 90-es évektől a központi fekvésű Dombón, majd a 30-as évektől a Dicsőszentmártonban létesült és más hosszabb-rövidebb életű kis helyi téglá- és cserépgyárak oly bőséggel látták el termékeikkel a fenyőfát nélkülöző s más épületfában is takarékoskodni kénytelen Kis-Küküllő vidéki falvakat, hogy az 50-es évek közepén már alig volt falvanként néhány szalmás sövényház, az előző építő nemzedékek üzeneteként.

c) Szerszámok és használatuk

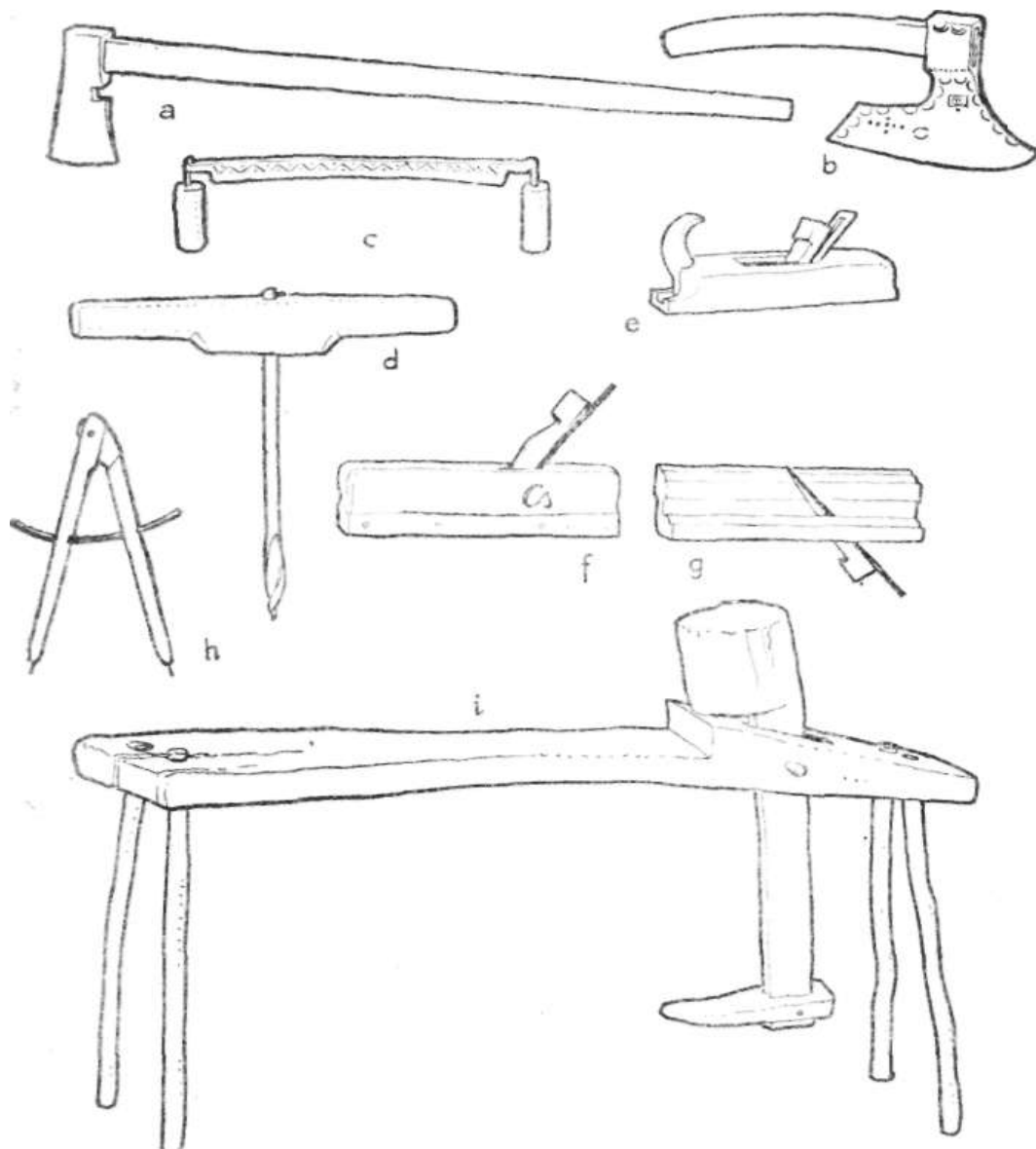
A Kis-Küküllő vidéki hagyományos építkezés egyik jellemzője tehát a fenyőfa nélkülsége s az, hogy a helyben megtalálható rövid és görbe törzsű cserefából nehéz faragómunkával is legfennebb kis disznóolat lehetett *bornafallal* építeni, a nagyobb épületek – ház, csűr, pajta s esetleg más udvarbeli épületek is – mind csak cserefavázzal és többnyire sárral tapasztott kertelt fallal épültek. Nagyobb szakértelmet kívánt a cserefából való váz elemeinek kimerése, kifaragása és összeállítása. Ehhez – szemben a kerteléssel, tapasztással vagy fedéssel – többféle szerszám s az ezekkel való gyakorlott bánni tudás volt szükséges.

A régi ácsok még az ősi test-mértékekkel mértek. Legnagyobb mértékegység volt az *öl* (190 cm) és a *fél öl* (ezeket többnyire öles rúddal mérték), kisebb mértékegység volt az *öl* 1/6 része, a *sukk* (a két ököl a kinyújtott hüvelykujjakkal, közel 32 cm), amely szintén meg volt rovátkolva az öles rúdon. Az *arasz*, *tenyér* és *ujj* már pontosan meg nem határozott alkalmi mértékegységek voltak (pl. a zszindelyhossz meghatározásánál). Bükkösön még találtam olyan öreg ácsot, aki az épület méretét és a gerendák, szarufák hosszát még csak ölben, sukkan és ujjban tudta meghatározni, bár a 90-es évek óta terjedt a *cólos* mérés, főleg a kisebb egységekre, pl. a deszkavastagságra (1 col = 26 mm), mígnem általános lett a méterben és centiméterben való számolás.

A megmunkáló ácsszerszámok közül legrégebbi és elmaradhatatlan volt a kétkézi *nagyfejsze* és *faragófejsze*, a félkézi *bárd* és *hargasbárd*, a *véső* és a *fűrű*. A nagyfejszével *nagyolták* le az ágasokat, *lábakat* (sas) és *gerendákat*, majd ezeket *lebárdolták* simára, „mintha le lett volna gyalulva”. A faragófejszével *vágták be a kötéseket*, s a kötés berótt helyét a horgasbárddal (szalu) takarították ki. A vésővel a *csapok* helyét vésték ki, a fűrűvel a kötéseket és szarufák végeit fűrték be a faszegeknek, míg a hosszú szárú és tarójú *talián fűrűvel* a nagyon vastag fát fűrték át (pl. a borsajtó *köblit*). Mindezek mellett a régi ácsnak nem hiányozhatott a *kézvonópad* és *kézvonókés*, amellyel a gyakran elromló szerszámnyeleket készítették.

A fenyődeszkának és gerendának a népi építkezésben való térfoglalásával az ácsok szerszámkészlete is kiegészül többféle *gyaluval* és *fűrészszel*. A nagy *eresztőgyaluval* a padlásdeszka *szélyeket* egyenesítették, hogy jól *pászoljanak össze*, a *simítógyaluval* a deszkák és gerendák *színét* simították, az 5–6-féle *sinorozó gyaluval* pedig ezek széleit parkányozták.

A Gyergyóból érkező marosi tutajokról s gyakrabban az udvarhelyszéki szekeresektől vett, vízfűrészeken vágott fenyődeszkának a népi építkezésben

3. Régi famegmunkáló szerszámok: a) *fejsze*, b) *bárd*, c) *kézvonókés*, d) *fűrű*, e) *simító gyalu*, f–g) *sinorozó gyalu* (párkányozó), h) *körző*, i) *kézvonószelek*. Sáros (Csucsák József 1880-as évekből származó műhelyfelszereléséből).

való elterjedése előtt nem volt minden ház mennyezetének sem *padlója*, hanem ez gyakran csak fonott és tapasztott *sövény* volt. A pajta és ól *hidlásának* való csere- vagy kőrisfát pedig csak fejszével hasították és faragták. Ha a régiek a ház mennyezetét padolni akarták, a kőrisfa padlásdeszkát a vízszintes fogójú *padlóhasító fűrész*szel állították elő, melyet az erre készített *álláson* egy ember felhúzott üresen, a földön álló két ember pedig lefelé húzott, hogy vágjon. A nagy cserefák kivágására, a fejsze mellett, a gyári harcsafűrész előtt, kétkézi kovácsolt *nagyfűrész*t is használtak. Az ácsok félkézi *rámás fűrész*szel

alig dolgoztak, legfennebb a padlódeszkák túl hosszú végeit *egyenesítették* le vele, majd a maradékokból szabott kicsi *tárgyérokkal* a padlásgerendák és padlódeszkák közti hézagokat tömték be.

d) Építők, építés

A hagyományos, lábakra épített és tapasztott sövényfalú és szalmafedelű épületek emelése több szakaszos, összetett munka. Míg a fal és mennyezet, cse-refaváz és a puhafa-szarvazat készítése az alkalmas fák kiválogatásához és kiszabásához értő, a konvencionális szerkezetet, méreteket és arányokat jól ismerő hivatásos ács, mester dolga volt, a kivitelezésben már a faluból többen is közreműködhetek, így az egyes fákat a jelzett helyeken daraboló és formájukat megadó *faragók*, vagy a csak egyszerű *bárdos emberek*. Ez utóbbiak rendszerint az építő gazdának „szívességéből”, de végeredményben kölcsönben dolgozó rokonságából és szomszédságából kerültek ki, viszont a nagyobb csűr és ház építésénél nélkülözhetetlen volt a vezető *mester*, kit, ha csak véletlenül nem közeli rokon volt, már gabonában s pénzben fizettek.

Nélkülözhetetlen volt mindig a hivatásos szakember a nagy közösségi építkezéseknél. Királyfalván is 1838-ban az egyházközség munkálatainál a „bárdos emberek” még „ecclesia szeriben” állottak elő, de már a „nagyobb munkára pénzzel fogadták” meg Kelemen Márton ács mestert. Az 1814. évi gogánváralji építkezésekről szóló beszámoló szerint is „Dolgozott pedig ezen épületen az egész ekklesia, ki többet ki kevesebbet, a faragó emberek igen sokat”. Az épület megfelelő szerkezete és egész „kinézése” tehát a vezető mestert dicsérte, nem véletlen tehát, hogy jelentősebb épületeknél nevét is berótta valamelyik gerendába. Így találkozunk a mester nevének jelzésével pl. az 1600-ban épült sárosi és az 1646-ban épült herepei haranglábak gerendáján (56–57. r). Egyébként a herepei haranglábat építő Bekő Jakab leszármazottja lehet az ottani középkori kőtemplom festett karzatát 1669-ben készítő asztalos Bekő János (l. Lakásbelső, 23c. r), ami egyben a famunkák XVIII. századi hivatásos művelésének egy-egy családon belüli terjedésére és szakosodására mutat. E szokás aztán még hosszú emberöltőkön át megmarad. Így pl. az 1880–90-es években nevezetes dombói ács, Szabó András nagyobbik fia, János is a famesterséget keresetként folytatta.

Figyelemre méltó, hogy a Gogánváralján fennmaradt egyedüli XVIII. századi, még talpra épített sövényházat a mestergerenda felirata szerint (l. Lakásbelső, 40b. r) egy Nagy Pál nevű helybeli mester emelte fiának. Két emberöltővel később, az 1830-as években Sároson – a helybeli egyházi protokollum szerint – egy Pataki Bandi (Bándi?) István ács mester tevékenykedik: a templom tornácát építi, a templom erődített kerítését, tornyait és az iskola-épületet újítja. Mivel Sároson ez időben Idős Pataki Ferenc, Gogánváralján pedig Pataki B. János egyházi zsellérekéről is tudunk, valószínű, hogy az említett ács mester is helybeli vagy környékbeli lehetett, és épp földnélkülisége (zsellér származása) miatt tanult mesterséget. Második vezetőkéneve alapján nem kizárt, hogy valamilyen rokoni kapcsolat fűzte a XVII. században e vidéken (pl. Alvincen, Gyulafehérváron, Gyalakután) tevékenykedő Mezőbándi Egerházi János festő-asztaloshoz, első vezetőkéneve alapján viszont a XVIII. században a távoli Szilágyságban dolgozó Pataki János festő-asztalossal való rokonságára gondolhatnánk.

Kétségtelen, hogy a falusi ácsok mozgékony emberek voltak. Még azok is, akiknek híre nem jutott oly messzire, hogy más falvakba is elszegődtesse-

nek, a környékbeli vásárhelyeket járva útközben alaposan „széjjelnéztek”, hogy „lássák, hol mi van”. Így pl. a sárosi vén ács, Csucsák József – akinek állítása szerint „a faluban még tíz ház sincs az 1890–1920-as években épültek között, amit ne én csináltam volna” – külön azért nézett szét a szomszédos szász falvakban, Bogácson és Balázstelkén, hogy onnan is „ellessen” valamit.

A hagyományos típusú épületeknél, miután a cserefa váz már megvolt és a szarvazatot is felrakták, következett az épület befedése, hogy aztán esőben is dolgozhassanak a falak *kertelésén* és *vájkolásán*. A nád- és főleg a gyakoribb *szalmazsúp fedés* Királyfalván olyan munka volt, amelyhez már többen értettek, de mégis inkább „cigányok mestersége” volt. Más falvakban is jobbra egy-két erre gyakorlott s gabonáért, élelemért dolgozó szegény embert, cigányt alkalmaztak *zsúpkötőnek*.

Ezzel szemben a falak kertelését, akárcsak az udvar körüli vesszőkerítések fonását minden gazda maga végezte, néhány meghívott férfi társa segítségével. A nagyon régi *talpas házaknál* a talp és koszorú közé függőlegesen, a *lábakra*, állított épületeknél viszont a sasok közé vízszintesen illesztett rudakat csere- vagy gyertyánágakkal fonták be. Ezt követte a fonadék betapasztása, sikárolása s végül lemeszelése, amelyek viszont jobbra már női munkák voltak. A férfiak csupán a tapasztó *sárat* készítették el: a gazda az udvarra földet hordott, a vasárnap reggelre meghívott szomszédok s rokonok (a két fogalom rendszerint fedte egymást!) egy része aztán vizet hordott, más része pedig *áztatta* (öntözte és kapával keverte) a földet, majd polyvát hintve a sárrétegre, azt marhákkal *megtapodtatták, meggyúratták*.

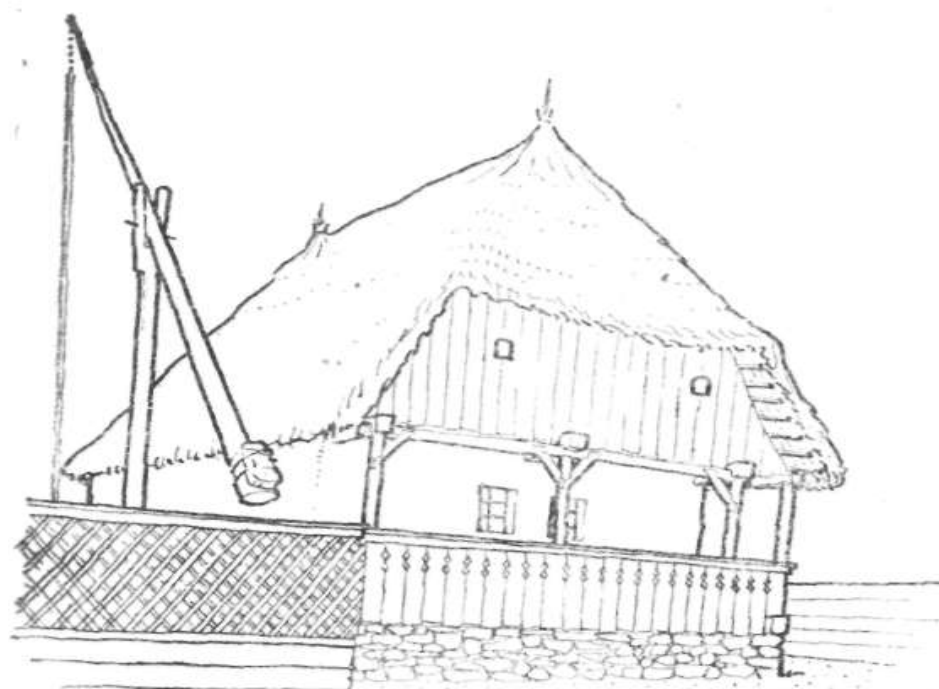
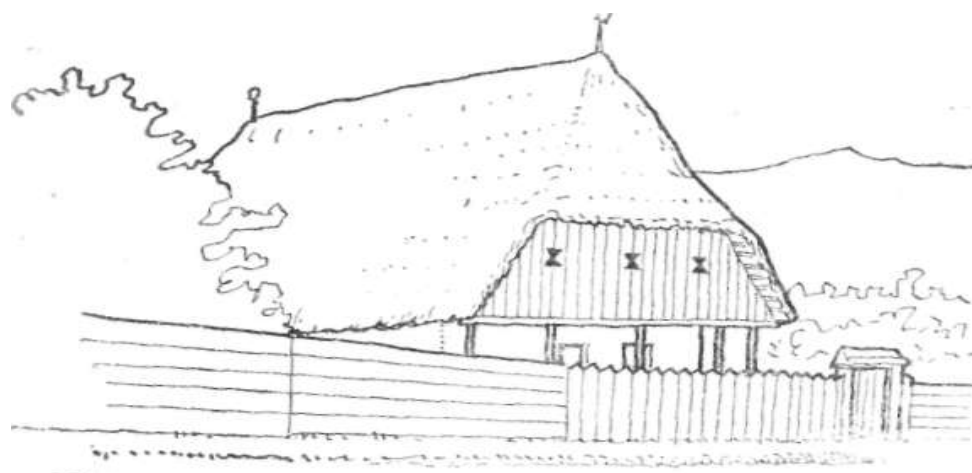
A jól meggyúrt polyvás sárból aztán férfiak s asszonyok kézzel *csapdosták, vájkolták* be a kertelést. Hogy jobban kössön, „erősebb legyen”, a marokba kivett sarat előzőleg még külön is meghengergették polyvában. Miután a kívülről-belülről csapdosott első tapasztás megszikkadt, következett a lóganés agyaggal való második tapasztás, majd a kézzel való simítás, a *sikárlás*. Utóbbi munkákat már kizárólag nők végezték, a házbeliek, a meghívott szomszéd asszonyok s lányok segítségével. Az építés során a különböző munkákhoz meghívott segítések, *kalákások* mindenkor ételt és italt kaptak a háziaktól. Ez alól a közösségi rendeltetésű építkezéseknél közmunkában résztvevőkkel sem tettek kivételt. Így pl. a XVIII–XIX. századi kurátori számadások állandóan ismétlődő tételei a *szerben* (falusorjában) vagy *tízesenként* (falureszenként) dolgozó csoportoknak, kalákába hívottaknak adott élelmiszerek és italok. Ezenkívül még minden fontosabb vásárolt építőanyag eladójával és az építőmesterekkel való egyezés megkötésekor és befejezésekor ugyancsak járt az *áldomás*.

3. LAKÓHÁZ

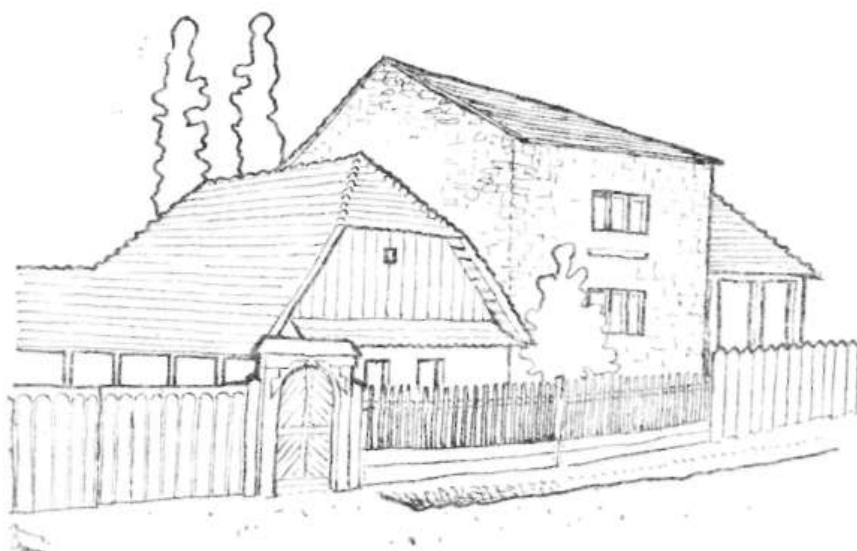
A népi építkezés bemutatásánál kísértett ugyan az a módszer is, hogy az egyszerűbb (kezdetlegesebb) építményektől haladjunk az összetettebbek felé, mégis, Kis-Küküllő vidéke esetében helyesebbnek találtuk az épületfélék sorát a legfontosabbal és legáltalánosabbal, az egységesen alakult hagyományos lakóházzal kezdeni, amelynek megismerése után már könnyű lesz megértenünk a paraszttelkeken belüli és az ezeken kívüli (közösségi) egyéb épületeket. A lakóház ismertetésénél itt minket természetesen elsősorban az épület maga, szerkezete, építése érdekel, a házzal mint az emberi itt-tartózkodás és családi élet színterével a kötet következő tanulmányában ismerkedünk meg.

a) Alap, fal, ajtó, ablak

Valamikor az egész Kis-Küküllő vidékén általános lehetett a *talpakra* való építés, úgy, amint ez a haranglábaknál s egyes régi kiskapuknál mindenféle, a Kis-Küküllő–Maros közti ún. hegymegetti falvakban pedig a házaknál is egészen a XIX. sz. végéig még általános volt; de még a vízmelléki falvakban is a helyi ácsok sokfelé (pl. Sároson, Királyfalván, Dombón) bontottak el régi *talpas házakat*. A háztalpak elhagyása a talpnak való hatalmas cserefák ritkulásával áll kapcsolatban. Erre mutat, hogy pl. Dombón

4. Szalmásházak házvég-tornáccal: a) Lapád (a ház csúcsán *kányaijesztő* cserépcsupor; b) Királyfalva (a ház mögött gémeskút).

5. Csonkafedelű házak: a) Dombó, régi szalmafedelű sövényház, elől a töltés fölött – tornácoszlopok híján – a kieresztést a faltól támasztották alá rudakkal (az ablaktáblákat is rudakkal támasztják ki, az eresz alatti szárító rúd egyik végét a közeli fa ágára helyezik); b) Ádámos, régi és új forma ház az utcásorban.

a XVIII–XIX. sz. fordulóján a régi sövényfalú papi lak még talpra állított épület volt, de az ekkori szerényebb tanítói ház, akárcsak a közeli zsellérházak, már csak egyszerűen, *lábakra*, illetve *ágasokra* épültek. A ház hosszát kiadó két *hosszú-talpat* régen *kőre*, vagy megfelelő kő híján *csutkóra* fektették, majd rájuk merőlegesen, a végeknél összeróva helyezték el a rövidebb falak alapjául szolgáló *kereszttalpat*akat. E talpak kereszteződéseinél, valamint

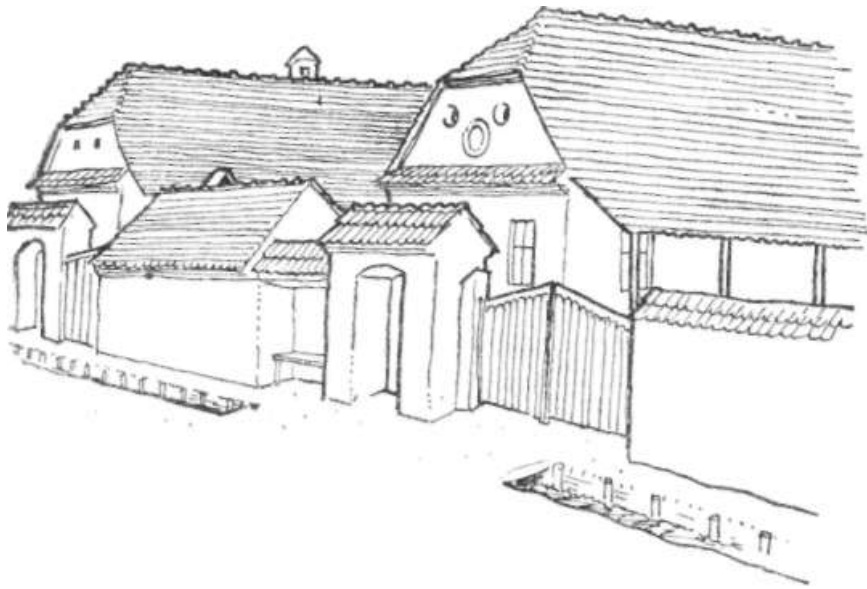
a hosszabb talpak közepén (tehát egymástól kb. egy-egy ölnyire) csapolták be aztán a függőleges sasokat (láb, ágas), amelyek fent viszont a hosszú *sárgerendába* (Dombó, Királyfalva) vagy *alsó koszorúgerendába*, csapolódtak. Jellemző, hogy a talpas házaknál a sövényfalak alapjául szolgáló karókat is a talp és koszorú közé függőlegesen állították be (megfelelő furatokba), amelyeket aztán mogyoró- vagy gyertyánfa *vesszővel*, vízszintes irányban kerelték be.

A Kis-Küküllő vidéki falvakban azonban a nép között már századok óta kialakult és általános is volt az a sajátos építkezési mód, hogy a lábakat, ágasokat nem talpra, se nem földbe ásva (mint pl. a kerítések sasfáit), hanem egyszerűen csak a lesimított talaj felszínére helyezett lapos köre állították, körülöttük rendszerint feltöltve a földet. Az átlag 2,5 m magas lábakat fent a *hosszú koszorúgerendába*, illetve a végeken és elválasztó falak közepén a *mestergerendába* csapolták, majd még két-két ferde kötéssel is e koszorúhoz, illetve egy-egy kötéssel a mestergerendához fogták. A lábaknak a régi feljegyzésekben s az öregek szóhasználatában gyakori *ágas* elnevezése arra utal, hogy egykor – mint a régi szilágysági magyar, vagy Prut menti (pl. Dorohoi vidéki) román népi építkezésnél – fent villás elágazásuk volt, és ágai közé fektették a fedélszéket tartó koszorúgerendákat és padlást tartó mestergerendát.

A sarokra állított *lábak* (és a köztük még felállított *vendéglábak* vagy *vendégsasok*) közé fél méterenként (végeikkel a lábakba fűrt lyukakba) *keresztül* (vízszintesen) *karókat* helyeztek el, amelyeket azután függőlegesen *bekerteltek*. A kertelés (fonás) után következett – mint már láttuk – a falnak marhával megtapodott polyvás sárral, vagy mint egykor Sároson, az „utcaról vett sárral” való *vájkolása* (*becsapdózása*), majd lótrágyás agyaggal való másodszori *tapasztása*, s végül tenyérrrel való *megsikárlása*. A teljes kiszáradást követte a *fehértés* vagy *meszelés*, illetve a *sárgítás*. Emberemlékezet óta csupán a ház hátát sárgították, cseberben készített agyagos lével, rongy segítségével, egyebütt azonban szőr *meszelővel* fehérre meszelték a házat, a század elejétől ultramarin porfestékkel *kékített mésszel*. Természetesen a tapasztásra és meszelésre csak a ház lefedése után kerülhetett sor, mert ha meszelés előtt magázna a sárfal, *lepallana* (leporlana).

A fálváz, fedél, tapasztás és a mennyezet elkészítése után kerül sor a *házföggye* és a *töltés* csinálására. A házföldjét előbb kellő magasságúra feltöltötték földdel, ezt ledöngölték, majd *sárga agyaggal letapasztották* és *megsikárolták* s végre sárga homokkal *berostálták*. A házföldjével azonos magasságúra és azonos módon készült a sövényház külső, keskeny (elől is alig 40–50 cm széles) töltés is. A magas töltés és a házföldje annál szükségesebb volt a házaknál, mivel ezek a csak a föld színére állított lábakat is „tartották”.

A „sima” falakétól eltérő volt az ajtós és ablakos falak építése, annyiban, hogy a sarkokon felállított lábfák közti távolság felezőpontján emelt vendégláb mellett beállították az egyik, majd (*ajtónál* 70–75 cm-re, *ablaknál* 40–50 cm-re) a másik *félfát*, fölöttük keresztben a félvastagságú *szemöldökkel*, s lent a *küszöb*bel. Maga az ajtószárny már a XVIII. századi zsellérházaknál is fenyődeszkából készült, néha (a lakóhelyiség ajtaja) még „bérléssel” (betéttel) is, és vas *sorkokkal*, de már csak fa *kilinccsel* ellátva. A régi szalmás házaknál csak a lakóhelyiségnek (*ház*) volt ablaka, mégpedig az ajtóval szembeni fő oldalon egy vagy kettő, az udvar felőli (rendszerint déli) oldalon pe-

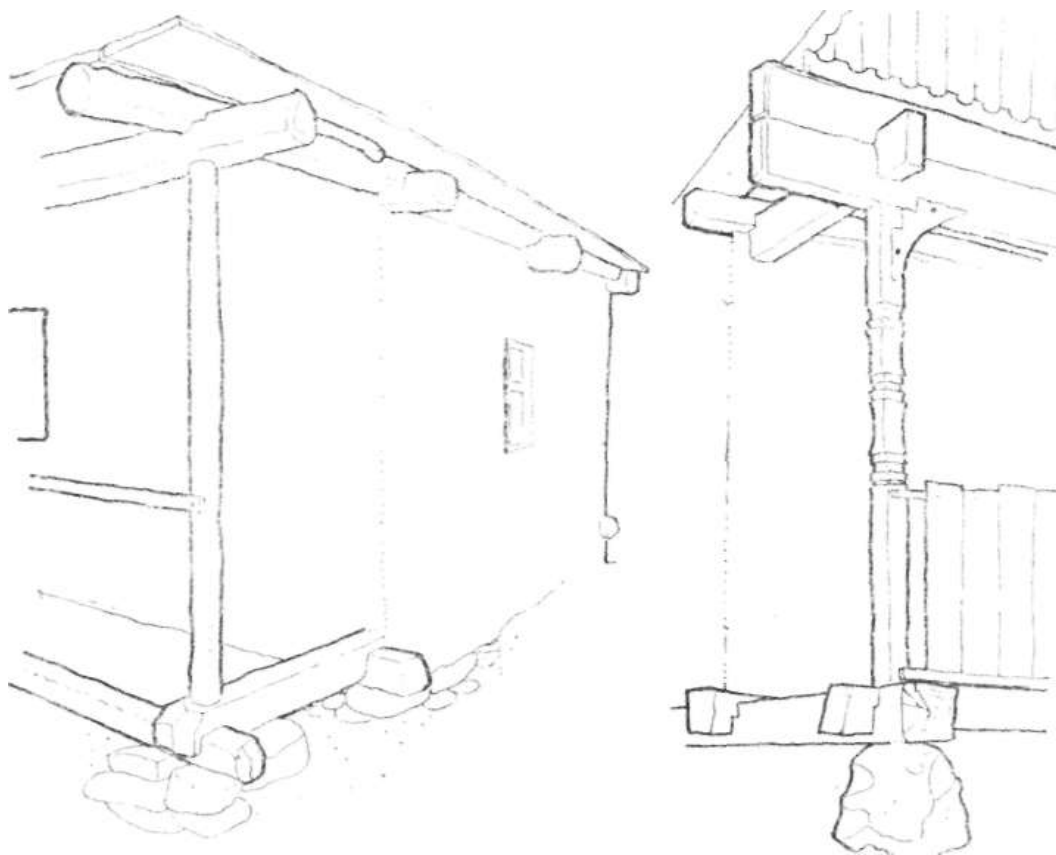
6. Újabb utcások Nagykenen: a) téglapületek a Főutcán, a ház előtt sütőház; b) újmódi „kerekfedelű” ház, előtte léckerítés.

dig egy. Az 50-es években még éltek olyan öregek, akik érték az apró, fa foglalatú *marhabendő* (*lantorna*) ablakot, noha a szójhagyomány szerint már a jobbágy időkben „bejött” a négy kis *szemből* álló *üvegablak*. E hagyományt alátámasztja, hogy – mint láttuk – pl. Dombón már 1803-ban találni zsellérházakon is egy-egy „fa foglalatú üvegkarikából” készült ablakot (a marhapajták felőli oldalán). Mivel e régi kis ablakok keretei nem fordultak sarkokon, télen állandóan zárva voltak, nyárára pedig leszerelték és csak a kifelé nyíló deszka *ablaktáblát* zárták.

A nagy múltú cserefaváz, kertelt falú házak helyett, egyrészt a csereerdők és bokros helyek fogyatkozása miatt, másrészt pedig, hogy a fal az újmódi súlyos cserépfedel nyomásának is ellenállhasson, a század vége felé – akárcsak pl. a Mezőségeen vagy a Szilágyságban – majd minden faluban kísérleteztek egyesek vastag falú *fődházzal*. A ledaraszolt házhelyen ásóval meghúzták a falak helyét, külső és belső színét, majd ezek mentén a helyiségek sarkainál s a falhosszak közepe táján, kívül s belül, egy-egy sast helyeztek a

földbe, közéjük pedig fosznideszkákat fektettek élükre. Az így szerkesztett zsalu közé aztán polyvával kevert agyagot raktak, s jól bedöngölték. Egyszerre kb. 80 cm magasságyi ilyen *vert fal* készült, s mikor ez jól megszáradt, a feljebb húzott deszkák közé rakták a következő *rendet*. A felrakott falat aztán kívülről *béverték* kavicssal, és megtűzdelték cserépdarabokkal is, hogy a tapasztás, illetve a *kulimájsz* (vakolat) megálljon rajta.

Vékonyabb, de ugyancsak erős volt a favázás *vájogfal*. Ehhez Ózdon a talp és sárgerenda közé méterenként sasokat állítottak, s a fal felső sarkai felől még egy-egy ferde szélkötést is tettek, amelyek egy-egy sast keresztezve lent majdnem összetalálkoztak. Ezután a favázat kívül-belül belécezték, s a kettős rácozat közét polyvás sárból készült *vályogokkal* rakták be, majd megtapasztották. Hasonló favázat építettek égetett téglafalhoz is, mivel így a fal nem repedt meg. Küküllőváron alul már nem volt annyi hegycsuszamlás, és kő is inkább akadt, ezért errefelé a századforduló tájától az istállókat vályog-téglából és a házakat égetett téglából faváz nélkül is építették, viszont néha 1 m magas kő *fundamentumot* is raktak, hogy „fogja” a nedvességet.

7. Régi házak tornácos sarkai, Istvánháza: a) Kis Kata pócuja „kétszáz éves” háza hátulsó vége felől (láthatók a háztalpak, a koszorú és a mestergerenda végei), a tornác talpa, gerendája (koszorú) és fája (oszlopa); b) 1901-ben épült ház tornáca a végeszterha (géber) alatt, a tornácfa a kövel alátámasztott hosszútalp végére helyezett tornác kereszttalpra, fent meg a hosszúkoszorú vége alatti tornácgerendába csapolva.

A vertfalú, vályog- és táglafalú házak ajtajai alig változtak, ablakai viszont sokkal nagyobb (átlag 50X60 cm) nyílásúak lettek, kétfelé nyíló, sarkokon forgó szárnyakkal. A századforduló tájt kezdődött a házföldje *padozása* is: a dombói téglagyár vásárlóközében a „padozás” egyik sajátos módja volt a parkettaszerűen rakott téglaborítás, a deszka padozás azonban csak a 30-as évek óta lett általános; rendszerint az új házak utca felőli helyiségét padozták.

b) Padlás, fedél, oromfal

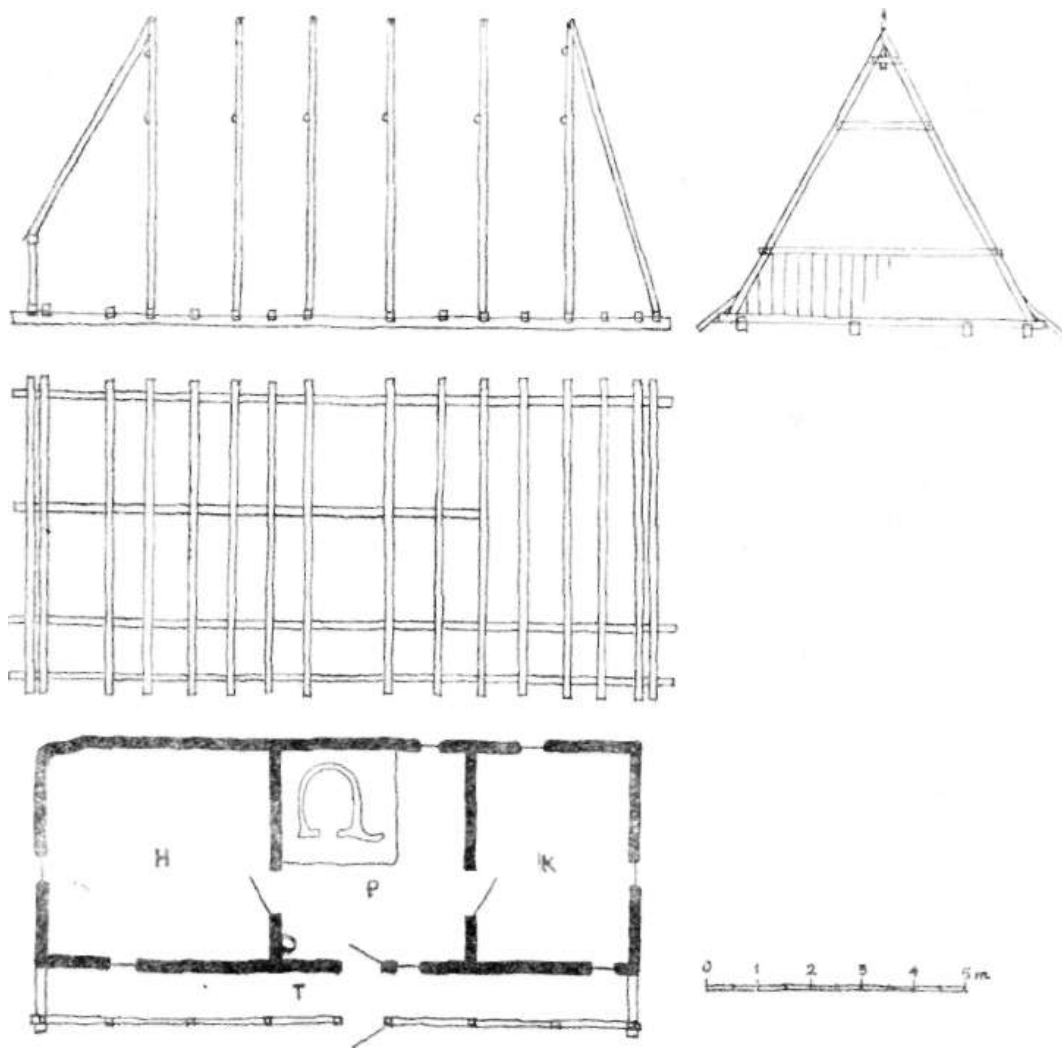
A falak vázát alkotó lábakra a ház hosszában fektetett (ezekbe csapolt és ferde kötésekkel is odafogott) két hosszú sárgerendára és a közepén végignyúló mestergerendára helyezték keresztben az ezeket lefogó keresztgerendákat. Ezek közül először a házvégekre és elválasztó falak fölé kerültek a *keresztül való gerendák* (Királyfalva), *kötőgerendák* (Ózd), *kócsgerendák* (Sáros), *falgerendák* (Istvánháza) vagy *felsősárgerendák*, majd közéjük, félölenként, lerakták a bentől is látható *világjába való gerendákat* (Sáros), *mennyezet- vagy padlás gerendákat*. Mivel régen a keresztgerendákat is a könnyen meghajló cserefából faragták, ezért volt szükséges az alátámasztó *mestergerenda*. A keresztgerendákra került aztán a *padlás*.

Az egykor bizonyára elterjedt sövényből font padlás emlékével már csak az 1803-ban említett egyik kisebb dombói zsellér „házatská”-nál találkozunk. A keresztgerendákra merőlegesen (a ház hosszában) aljukon meggyalult deszkákat fektettek, mégpedig vagy csak egymás mellé *simán*, a deszkák találkozásainál alul, a por lakásba hullását megakadályozó lécezéssel, vagy pedig *sinórosan*, úgy, hogy az egymástól majdnem arasznyi távolságra lerakott deszkákra egy felső rend deszkát helyeztek, hogy ezek fedjék az alsó rendnél hagyott nyílásokat. Utóbbi padolási módot „újabb”-nak tartják, bár pl. a dombói papilakon már 1788-ban alkalmazták. Zsinórosnak azért nevezik, mert az alul jövő deszkák szélei cifra párkányzást kaptak a zsinórozó gyaluval. A székely vízfűrészekon vágott fenyődeszka helyett régen kézi erővel metélt kőrisfadeszkát is alkalmaztak, melynek lerakása nem is az ács, hanem a *fargó* vagy *molnár* dolga volt.

A keresztgerendák kb. fél öllel hosszabbak a ház szélességénél, s a bejárat felőli oldalon mintegy 60 cm-re, hátul pedig 40 cm-re kiállanak, hogy így a ház körüli *tőtés* fölött *eszterha* képződjék. A keresztgerendák kiálló része fölé körben durva *stablendeszkát* fektettek.

Mivel a lábakat és vendéglábakat (sasok) csak köre helyezték, ezek magukban nem képezhettek szilárd alapot a fedélszék rájuk építésére. Ezért a házépítés lényege és kezdete nem is a fal, hanem a fedélszék összeállítása volt, s valójában a már kész fedélszéknek tettek aztán lábakat, helyezték föl lábakra.

Sároson a tervezett ház hosszának megfelelő 6 vagy 7 öles két *sárgerendái*, egymástól kb. két és fél öl távolságra, a földre lefektették, ezekre keresztbe berótták a rövid falak iránt kerülő *kócsgerendákat*, majd közéjük, egymástól egyenlő távolságra, a *kigyalult* és alsó széleiken *megsinorozott* mennyezetgerendákat. Miután így *összekócsolták*, a keresztgerendák kiálló végeire helyezték a két *hosszú koszorút*, ezek végeire keresztbe pedig egy-egy *rövid koszorút*. Ezt követően *rácsinálták* a szarufákat a koszorúkra (később azonban közvetlenül a keresztgerendák végeire), majd, miután minden darabot megszámoztak s az egész fedélszékét szétszedték, következett a két hosszú sárgerendába való *becsapolása* a lábakra, amelyeket még két-két ferde *kötéssel* is

8. Régi pitvaros, kamarás és tornácos ház, Lapád (Özv. Sárközi Lőrincné Szilágyi Anna háza). Lentről felfelé: alap, mennyezetszint, fedélszerkezet.

odafogtak (leszegezve). Ekkor aztán nyolc ember *felemelte* (lábaira állította) a két sárgerendát (előbb az egyiket, majd kellő távolságra a másik *oldalt*), majd keresztben rájuk helyezték a kőcsokat, melyekhez szintén hozzákötötték már a lábakat, felrakták keresztben a köztes mennyezetgerendákat is, ezek végeire pedig a két hosszú és két rövid koszorút s végül *felszarufázták* a házat, azaz rájuk emelték a már előkészített szarufapárokat.

Csak ezután következett a tulajdonképpeni falazás első művelete: a köztes vendéglábak *bé rakása*, lent csak köre, fent meg vésetbe és *bészegezve*. A rövid-falak közepén álló vendéglábakat a mestergerendába csapolták, amelyhez a házvégeken levőket még kötéssel is odafogták. Ennyi volt az ácsmunka; ezután következett a fedés, a padolás és végül a kertelés-tapasztás.

Száz évvel ezelőtt még alig ismerték a tűzfalas vagy géberes megoldású tetőt, sokáig a körben leeresztett sátoros (kontyos) tetőforma volt ismeretes. A *kakasülő*vel kitámasztott szarufapárokat egymástól kb. 120 cm távolságra

állították fel keresztben a koszorúkra, állazással és faszeggel odafogva, úgy, hogy végükből mintegy arasznyi még lecsüngött. A két végső szarufapár csúcsához aztán még hozzátámasztották a sarkokhoz fogott két-két *szegletszarufát*, valamint a köztük levő (a mestergerenda fölött megkötött) *vendégszarufát*, úgy, hogy a fedél két csúcsán öt-öt szarufa *csokorban* találkozott. A szalmafedél jobb tartását szolgálta az itt elhelyezett *házcsúcsnyárs*, amelybe a *papnak* nevezett zsúpkévé tűzték, tetejébe esetleg egy tejesfazekat is ráborítva, az eső becsurgása ellen és az ülü riasztására. A gyergyói tutajosoktól vagy az udvarhelyszéki szekeresektől vásárolt fenyőfa fokozottabb elterjedése előtt a szarufa jegenye- vagy nyárfa volt, a szalma alá való *lécezés* pedig jegenye- vagy gyertyánfából faragott *erdei léccel* történt. Figyelemre méltó, hogy e léceket a kellő távolságban nem szeggel (még csak faszeggel sem), hanem gúzzsal fogták a szarufához; hogy feszebben álljon, a *ficfa gúzzt* egy két-araszos hasszúságú fa *csatlóval* csavarták és szorították meg.

Azonban az 50-es években már nemcsak az ősi koszorú nélküli (közvetlenül a sárgerendára támaszkodó) fedélszerkezettel (15a–b), hanem a körben leeresztett sátoros tetőformával is csak itt-ott, melléképületeknél találkoztunk. A jellegzetes és immár hagyományos háztetőforma – mind a szalmafedeles sövény házaknál (4, 5a, 8, 16, 17), mind a századvég óta elterjedt cseréptetős épületeknél (5b, 6a, 19) – a keresztgerendák végeire támasztott szarufás szerkezetű, magasabb állású fedél, az utca felőli végén fent *csonka*, lennebb *egyenes bütüjű*, azaz *tiszfalas*, *géberes* megoldású *végeszterhával*.

A XVIII–XIX. századi erdélyi városi polgárházak és falusi udvarházak e jellegzetes tetőformájának a Kis-Küküllő vidéki parasztság felé a falusi értelmiség (papok, tanítók) mellett fontos közvetítője lehetett a Gyulafehérvárhoz közel fekvő hajdú mezőváros, Vajasd és a Nagyenyedhez közel fekvő Magyarlapád ugyancsak hajdú telepítésű lakossága. Ugyanígy a Medgyes és Erzsébetváros polgári építészetének a közbeeső egyes szász falvak lehettek első közvetítői a Kis-Küküllő felé. Egyébként a tetőforma *jármas* szerkezetét (16–17) a vidék falusi ácsai már korábbról jól ismerhették a hagyományos csűrformából.

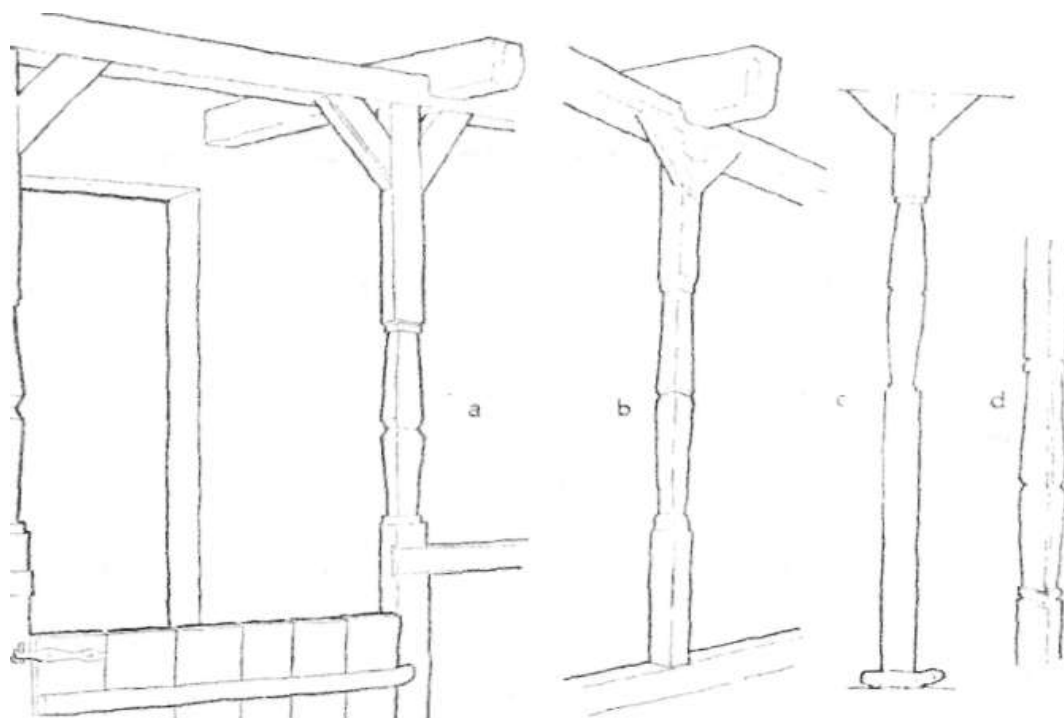
Az elülső végén is tornácos házak végeszterhéjénél a deszkázott tűzfalás rész egész alulról kezdődik (4), míg az itt tornáctalan házaknál, a kétablakos fal védelmére, alol keskeny kiugró *ereszt* tesznek (5, 19). A régi *házak*nál e kis ereszt ferde rudak támasztották alá, míg a cserepes házaknál a 2–3 sor cseréppel fedett keskeny eresz fedélszékeének alapjául a fal kiugró vízszintes párkánya szolgált. A sövényházak csonka tűzfala eredetileg szintén sövény lehetett (5a); de korán elterjedt a deszkázott oromfal is, díszesen kivágott padláslyukakkal (17, 18), majd a kőből vagy téglából emelt és valokatdíszes oromfal (16a, 19).

A tűzfalás tetőforma előnye volt – a korábbi sátoros tetővel szemben –, hogy téresebb és kis ablakai révén világosabb is lett a padlás, cserépfedés esetén pedig még sok drága kupáscserépet is megtakarítottak. Utóbbi szempont döntő tényező volt a mindkét végén függőleges tűzfalás (nyerges) tetők bevezetésénél a 30-as években, bár a 40-es évek végétől rohamosan újjáépülő falvakban a Kis-Küküllő vidékén is általánosan elterjedt az egykori szalmás fedélre emlékeztető cserepes *kerekfedél*, bár attól különböző szerkezetű (támasztott) és alacsonyabb fedélszékkal; legfennebb a homlokzati falat „magasítva” meg (6b).

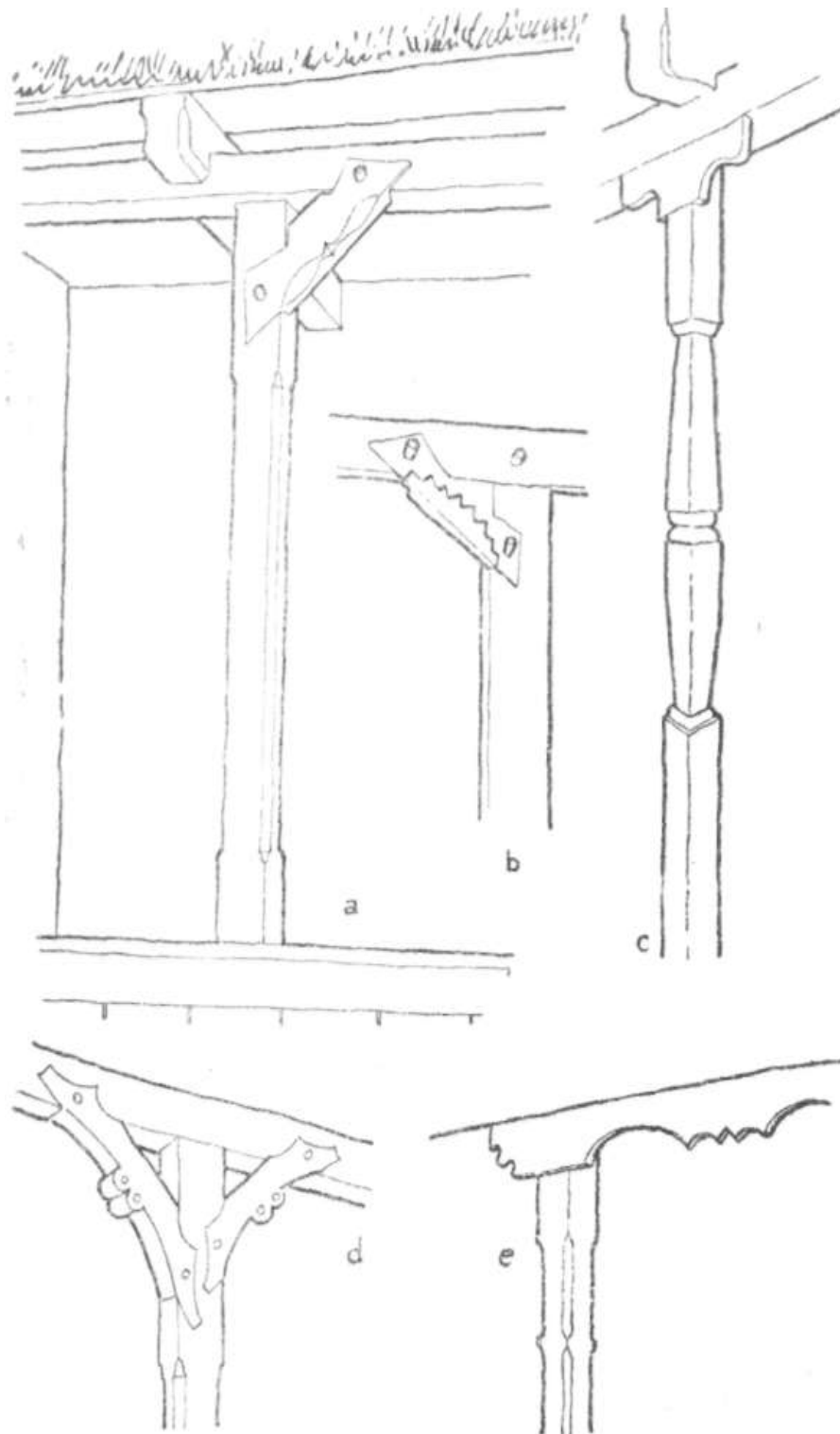
c) Tornác

A tornác a Kis-Küküllő vidéki magyar parasztság építkezésében is késői, alig a századforduló óta terjedt el. Azelőtt a parasztházak *suták* voltak. Legfennebb a ház udvar felőli (déli, bejárati) oldalán volt az egy-két arasznyira kiálló padlásgerendák által tartott szélesebb *eszterha*, „hogy az eső ne csepegjen éppen az ajtóba”, mely alatt keskeny sár *töltés* is volt, amelyre a ház előtti munkákhoz ideiglenesen ki is ülhettek (2a–d). A lakás szempontjából a tornác e töltés fejlettebb, de már saját konstrukciójú utóda. Míg a töltés elsősorban a fal alapjának védelmére emelt földhányás, a tornác már külön dolgozó- és raktározóhely képzésre megszélesített ereszalja, mely az egy méter széles fedélrész tartó keresztgerendák alátámasztására szolgáló oszlopsora révén lényegében az épületnek egy új helyiséggel való bővítése. Szerkezetileg is a tornác a benne levő házfal megismétlése: a régi *tornácfákat* (láb, oszlop) a rájuk helyezett *tornácgerendába*, (koszorú, szemöldök) csapolták be, amelyhez még kis ferde *szélkötésekkel* is hozzáfogták. És, mint minden ismétlés, a tornác is a fal szerkezetének egy korábbi formáját őrzi tovább: a *talpas* megoldást.

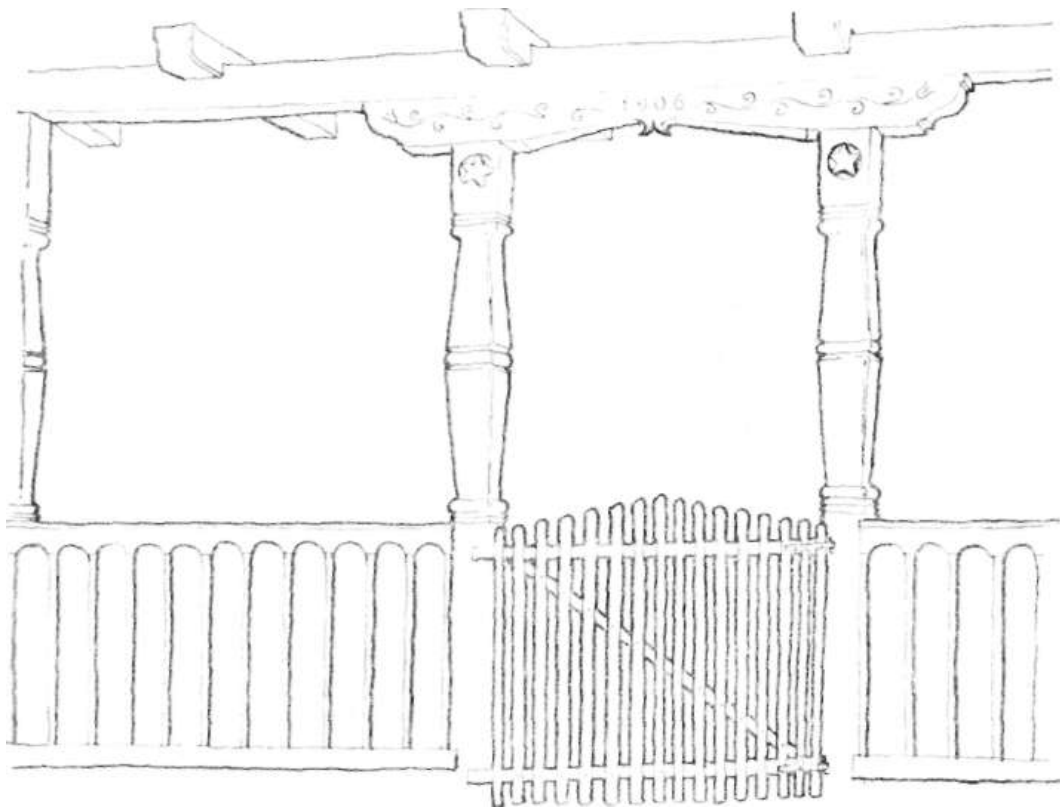
Királyfalvi vén ácsok szerint a tornácos ház építésének „divatja” a Mezőség felől terjedt el. Egyesek pontos történetét is hallották: az 1860-as években egy Székely József nevű királyfalvi ács valami vásár alkalmával Mezőbádon járt, ott megtetszett neki egy tornácos ház, s annak mintájára építette fel a maga tornácos házát is, elsőnek a faluban. A félreesőbb déli

9. Tornácrészletek: a) Királyfalva (Hunyadi András háza tornác részlete); b) Ózd (Bíró Bence 1923-ban épült háza: *tornácfá*); c) Sáros (régii szalmásház; töltés fölötti kieresztést tartó lábfa, lapos köre téve); d) Sövényfalva

10. Tornácfák: a–b) Királyfalva (szalmafedeles házak tornácfái); c) Péterfalva (újabb téglapünet előtti tornácfá, ahol a feleslegessé vált ferde szélkötés helyén csak díszként szolgáló deszkalap van); d) Péterfalva (régí ház tornácfája kötésekkel); e) újabb ház tornácajtaja fölötti deszka-cifrázás.

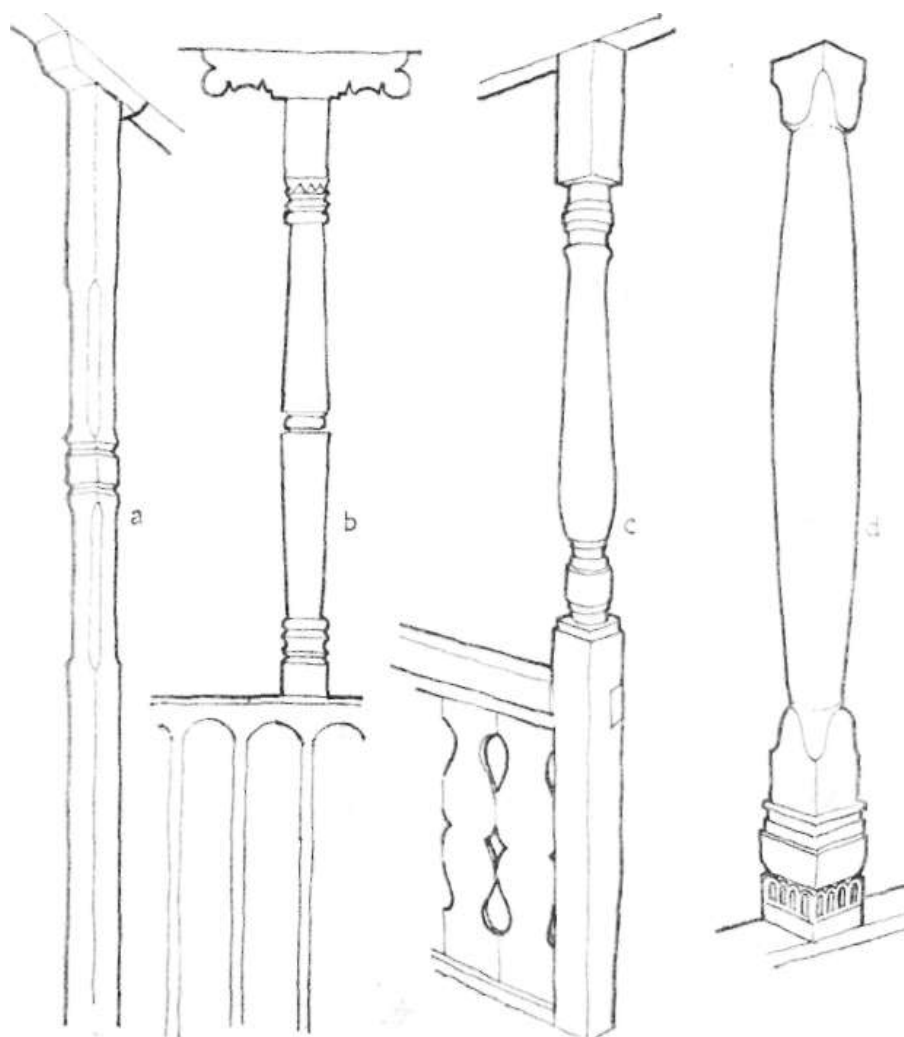

11. 1906-ban épült ház tornácának bejárata, Péterfalva (Barta Márton).

falvakban csak később, a század vége felé honosult meg a tornác építése (Sároson a vízmelléki Szőkefalván látott „minta” után). A régi királyfalvi házaknak többnyire elől is tettek tornácot (4b), azonban az elől is tornácos házak inkább a Maros (tehát a Mezőség) felé eső hegymegetti falvakban (Istvánháza – Lapád felé) lettek általánosak (4a, 7b).

A régi sövényházakkal egyszerre épült tornácok talpas és jobbára ívesen kifaragott szélkötéses megoldásaival (7b, 9b, 10a, b, d) szemben a töltés fölötti kis kieresztés jobb feltámasztására a néha utólag behelyezett oszlopokat, akárcsak a ház lábfaít, csupán kőre állítják és rendes szélkötést sem tesznek (9d). Ugyancsak kőalapokra helyezettek és szélkötés nélküliek a lapádi templom utólag épített portikusának festett faoszlopai is (13f). Megfigyelhető az is, hogy a ház elé utólag tett (vagy szilárdabb, régi, talpakra épített, vagy újabb téglapítésű házak) tornác oszlopainál a szélkötés, mint felesleges, hiányzik, s legfennebb formai csökevényével, deszka „cifrasággal” találkozunk (7a, 10c, és 11). Péterfalván és környékén, újabb házaknál, gyakran találkozunk az utólag beállított tornácoszlopokat a gerenda alá beszorító faékből fejlesztett díszes vízszintes fa alkalmazásával (12a–b).

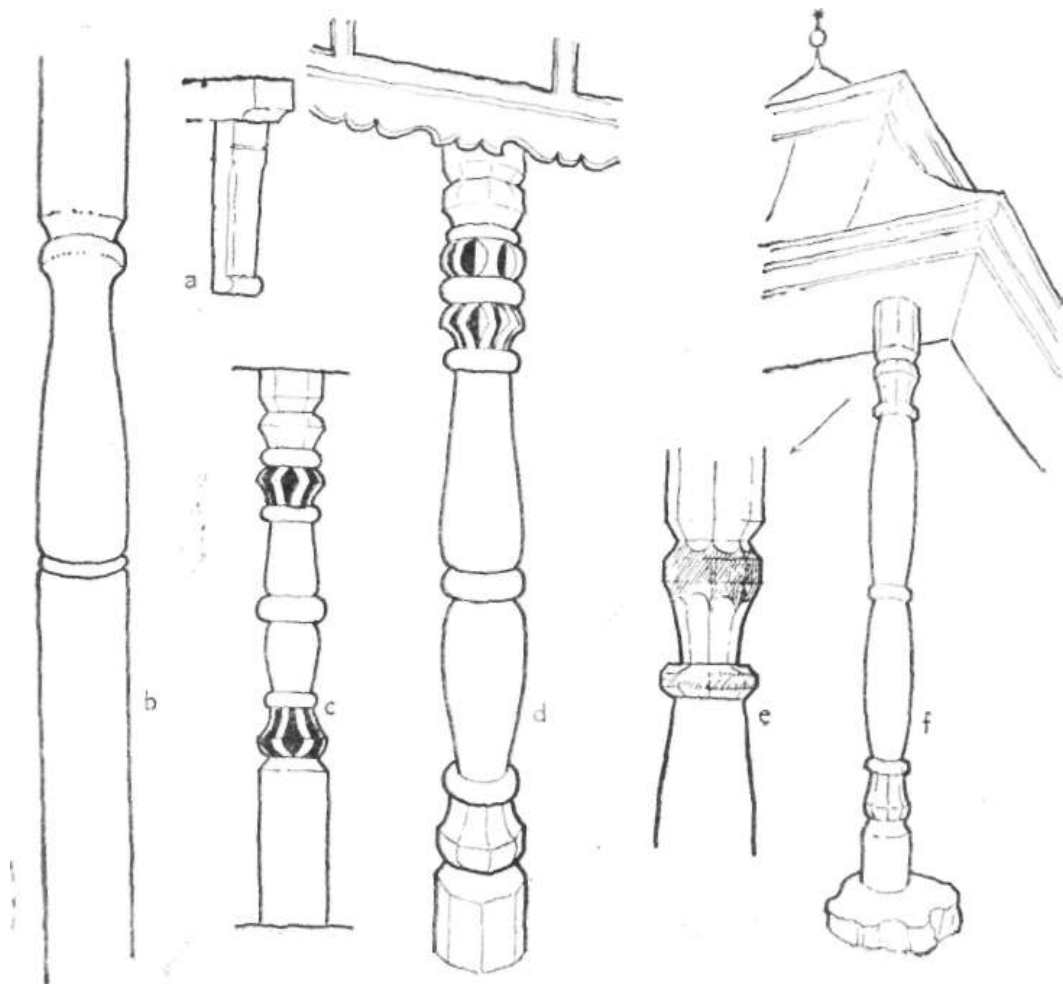
A tornácoszlopok, kivéve nagyon régi házak kezdetleges példányait, amelyek egyszerű rudak (7a), négyszögűre faragottak. A kőballusztrádok bájait utánzó esztergályozás külön szakember alkalmazását igényelte, s így ilyen oszlop készítését csak az egyházközségek (13a–f), birtokos nemesek

12. Tornácfák: a) újabb ház előtti tornác fája, fent ékkel beszorítva, Péterfalva; b) hasonló megoldású tornácfá, Szancsal; c) 1860-ban épült ház esztergált tornácfája, Sáros; d) udvarház verandaoszlopának felső része, Szancsal.

(12d) vagy esztergamunkához is értők (12c) engedhették meg maguknak. A parasztházak építői a tornácoszlopok esetében is rendszerint a fa anyagából következő bárdoló faragásnál maradtak, még ha esetleg (pl. 9a–c, 10c, 11, 12b) esztergált báb formákból (vö. 13c, d, f) indultak is ki. Ilyen előmintáktól független, eredeti faragással alig találkozunk (7b, 10a, d, e; 1.2a).

A tornác építészetileg a ház bejáratí részének esőtől való védelmére kiugró fedélrész alátámasztó oszlopsor. Azonban a lakásigény növekedésével állandóbb munka- és tárolóhelynek is használt tornác többnyire *korlátot* és – a deszka olcsulásával – mellvédet is kapott. A század elején épült házaknál már elmaradhatatlan az illesztések réseit elfedő lécezésű, vagy illesztéseknél kifűrészelt díszű *tornácdeszkHzás* (12b, c). A tornác (és tornácajtó) kifűrészelt díszjeinek nagy változatosságával főleg a Maroshoz közelebb eső fálvakban találkozunk (20).

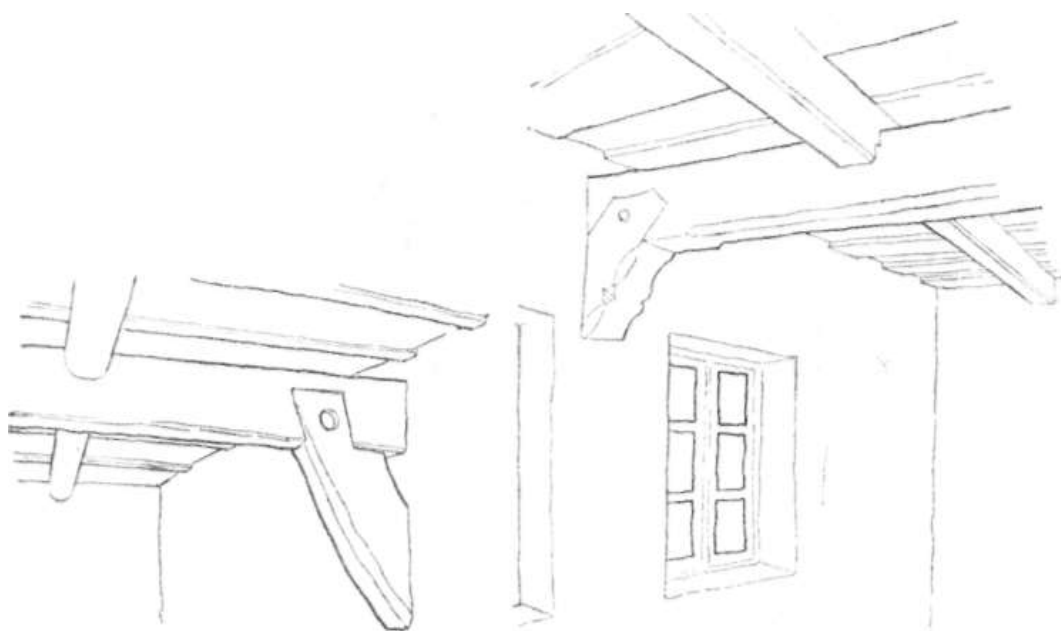

13. Esztergált, faragott és festett faoszlopok: a–b) a ref. templom fedéltartója és karzat-tartó oszlopa, Küküllővár; c–d) ugyanaz, Lapád; e–f) templom portikus oszlopa (kőlapra téve) és részlete, Lapád (utóbbiak kromoxidzöld és cinóberpiros festéssel).

d) A lakóház tagolódása

A Kis-Küküllő vidéki magyarság lakóházának hagyományos tagolódása azonos a Közép-Erdélyben mindenütt – a román és szász parasztság körében is – általános pítvaros házak beosztásával. Míg Hunyadban, Háromszéken, Csíkbán és Udvarhelyszéken a „saroktornácos” vagy „ereszes ház”-ak a hagyományosak – amelyeknek változataival szórványosan még a Móc földön, Kalotaszegen és a Szilágyságban is találkozunk –, az Erdélyi-medence széles téerein, vagy a Szamos és a Körösök vidékein a parasztságnál, akár csak a városi polgárság és vidéki kismemesség és értelmiség régi házáinál, mindenfelé a pítvaros házbeosztás volt általános.

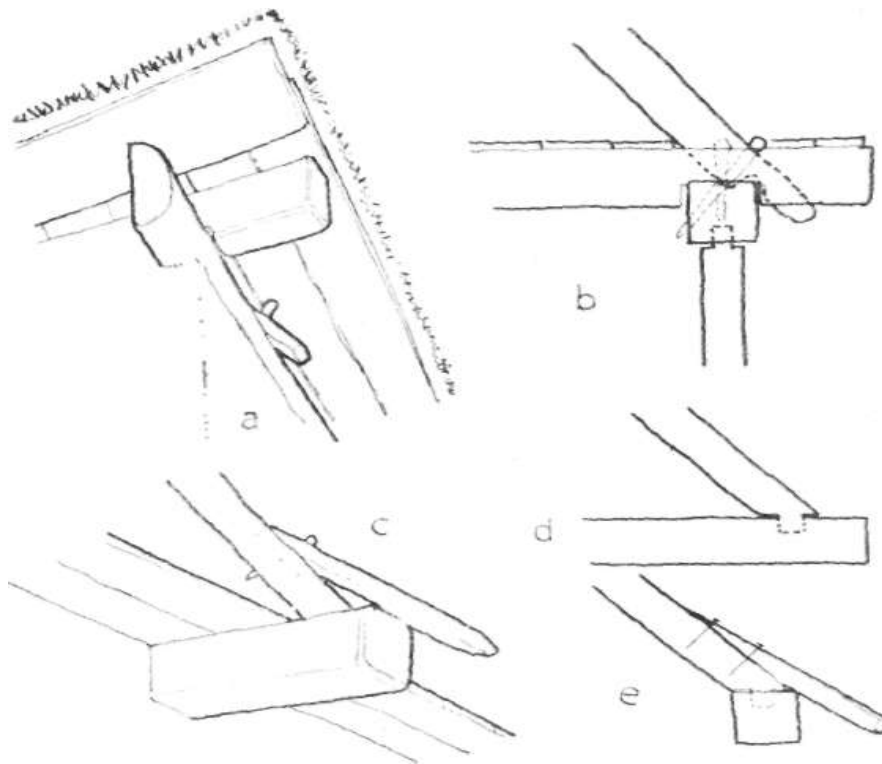
A Kis-Küküllő vidéki pítvaros ház beosztásának alakulását, fejlődési változatait két úton követhetjük: a közvetlen megfigyelések és helyi adatközlések, valamint a helyi levéltári feljegyzések alapján.

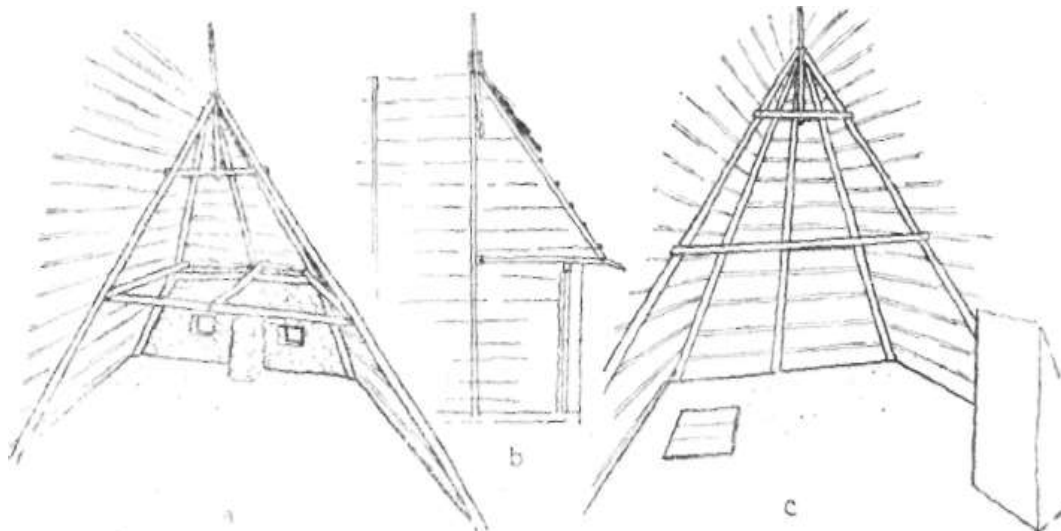
14. Öreg ház mestergerendájának végei az ágashoz szolgáló kötéssel, Királyfalva (Várad József): a) a külsőházban; b) az elsőházban.

A levéltári feljegyzésekből, mindenekelőtt a dombói 1803. évi őszéírásból, pontosan rekonstruálhatók a XVIII. századi sövényfalú és szalmafedeles házak beosztásának változatai. A szegény özvegy zsellérasszonyok még egyetlen sejtől álló „küs házatská”-kban laktak, míg a parasztcsaládok házába, (lakóhelyiségébe) már kemencés *pitvaron* át volt a bejárat, egy részüknél pedig a pitvar már egyik irányban a *lakóházhoz*, másikban pedig a kis *kamarához* szolgált sütökemencés-cserényes (mennyezet nélküli, tehát fűtetlen) belépő helyiségül. E parasztházaktól a hasonlóan sövényfonású és szalmafedeles tanítói és papi házak csupán abban különböztek, hogy a pitvaron át megközelíthető lakóhelyiségből egy részt külön választottak *múzeumocskául* (tanuló-dolgozó fülkéül) szolgáló *oldalháznak*, a többnyire még legényember tanító házánál pedig a túloldali kamara helyett a tágasabb *klasszis*, azaz iskolahelyiség állott. Míg a parasztházak alatt csak ritkán volt *pince* – helyette inkább a kertben vagy udvaron ásott veremféle volt –, a mesteri ház klasszisa alatt „csere fából kirakott” pince volt bornak, mi egymásnak, a parochiális ház meg éppen „kő pincére építettett”.

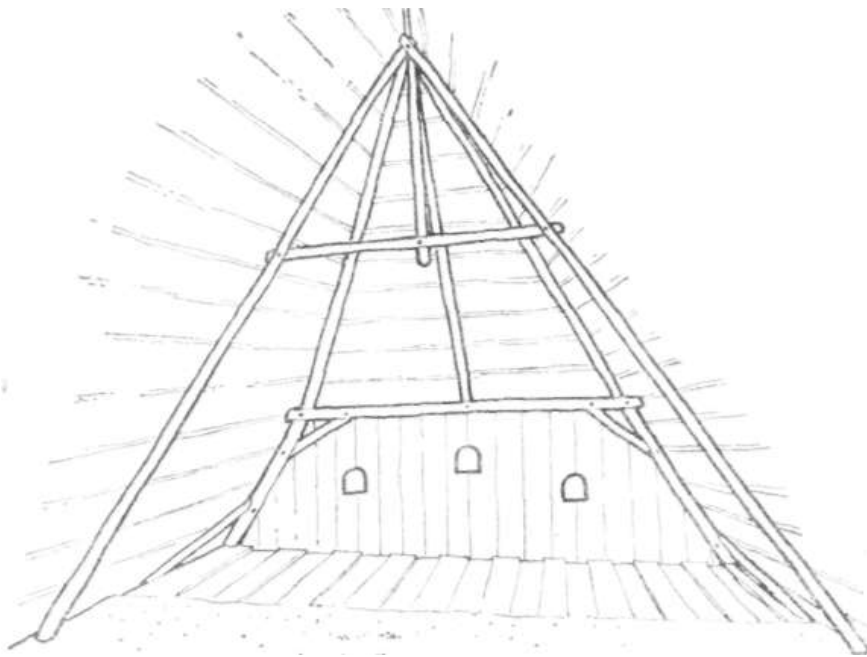
A másfél évszázaddal későbbi helyzetkép, az általános fejlődés mellett, az időközben bekövetkezett erősebb gazdasági differenciáltságot, kiéleződött osztályrétegződést és életmódbeli elkülönülést tükröző nagy változatosságot mutatja. Mindenekelőtt szembetűnő változás, hogy az egyházközségek értelmiségi alkalmazottaik, a pap és tanító részére a parasztságtól merőben különböző, a falusi udvarházakat vagy városi polgárházakat utánzó többszobás, konyhás, verandás házakat és tágasabb iskolaházakat építettek, különféle új, vásárolt építőanyagokból, fogadott mesteremberek vezetésével. A földművesek körében eltűntek ugyan a kunyhószerű, egysejtű házacskák, viszont annál több változata alakult ki a fejlettebb parasztháznak. Így pl. a lakóházzal azonos

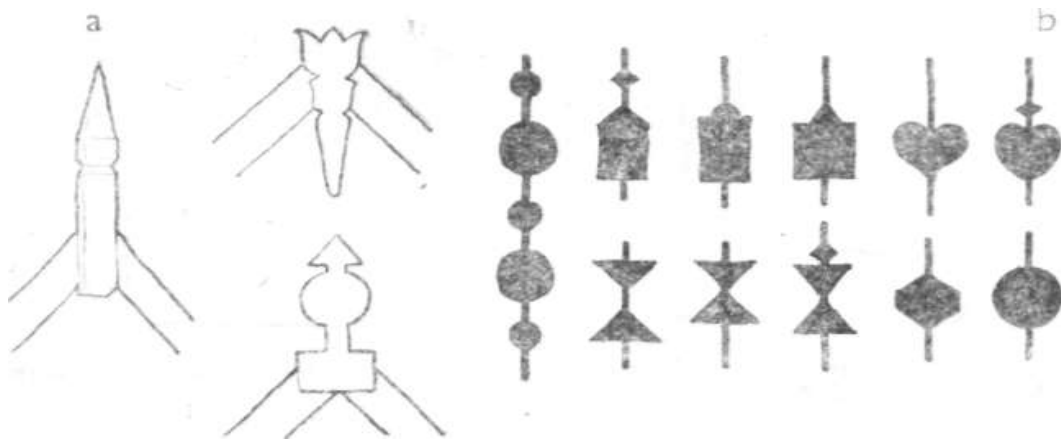
15. A szarufák rögzítése: a) szalmaház hátsó sarka a koszorúgerendához fogott s lecsüngő végű szarufával, Istvánháza; b) a tornác fölötti hasonló megoldás szerkezeti rajza, Sáros; c) régi szalmaház töltése fölött a kiengedett padlásgerenda végébe csapolt szarufa, melynél hozzászegezett rövid lécz képezi a *kieresztést*, Kiskend; d) hasonló (támasztott és csapolt) szarufa újabb cserepes háznál, Sáros; e) új csűr koszorúra helyezett, de, hogy ez „el ne forduljon”, már csapolással támasztott szarufája, Sáros.

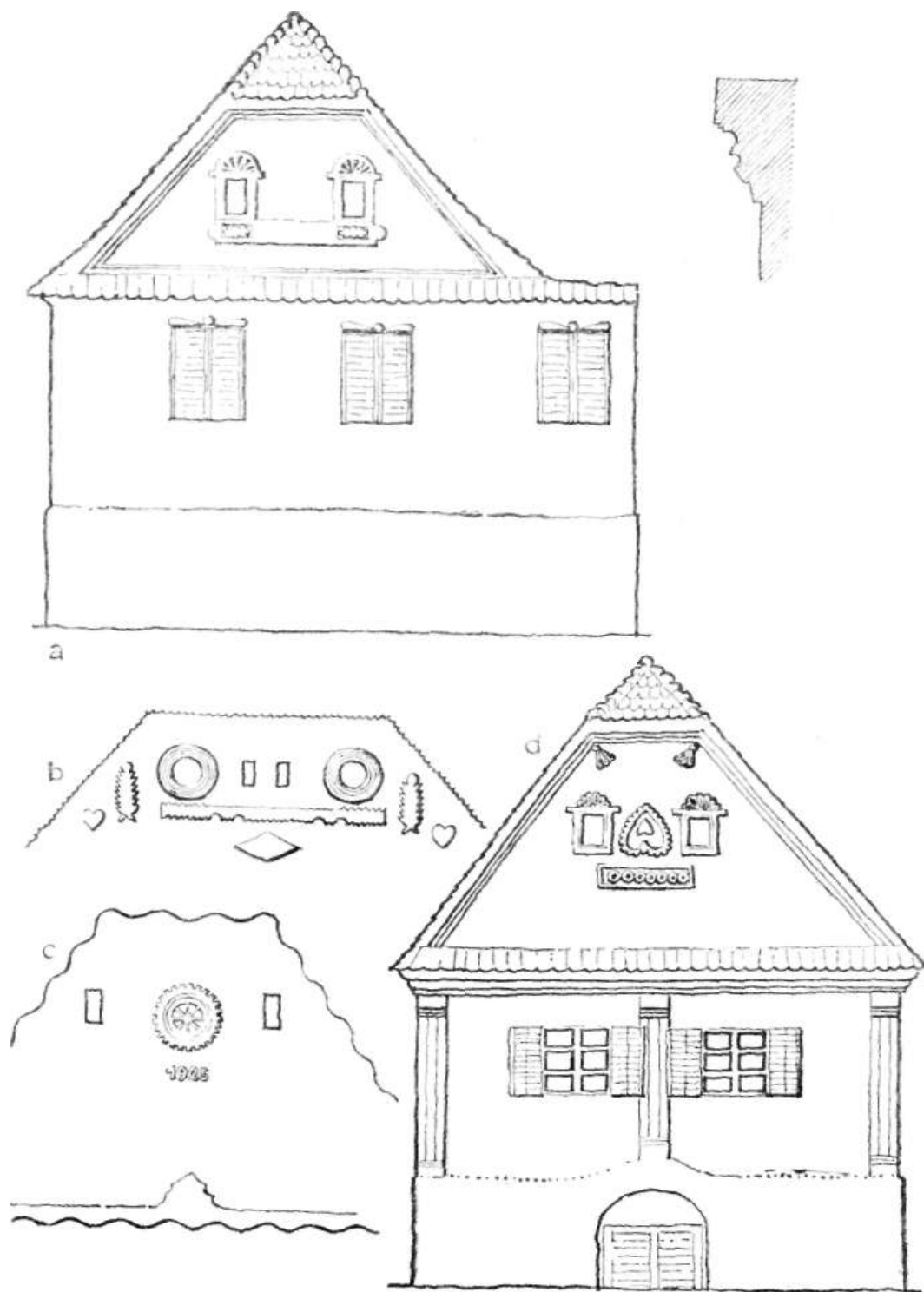
16. Szalmazúpos ház fedélszerkezete a padlásról, Sövényfalva: a) utca felőli *házeleje* kőből felrakott *tiszfallal*; b) ugyanezen rész hosszmetsetben (szerkezeti részlet); c) a ház *hátuja* padlásának részlete, balról lent a *hijufeljáró* a pitvarból.

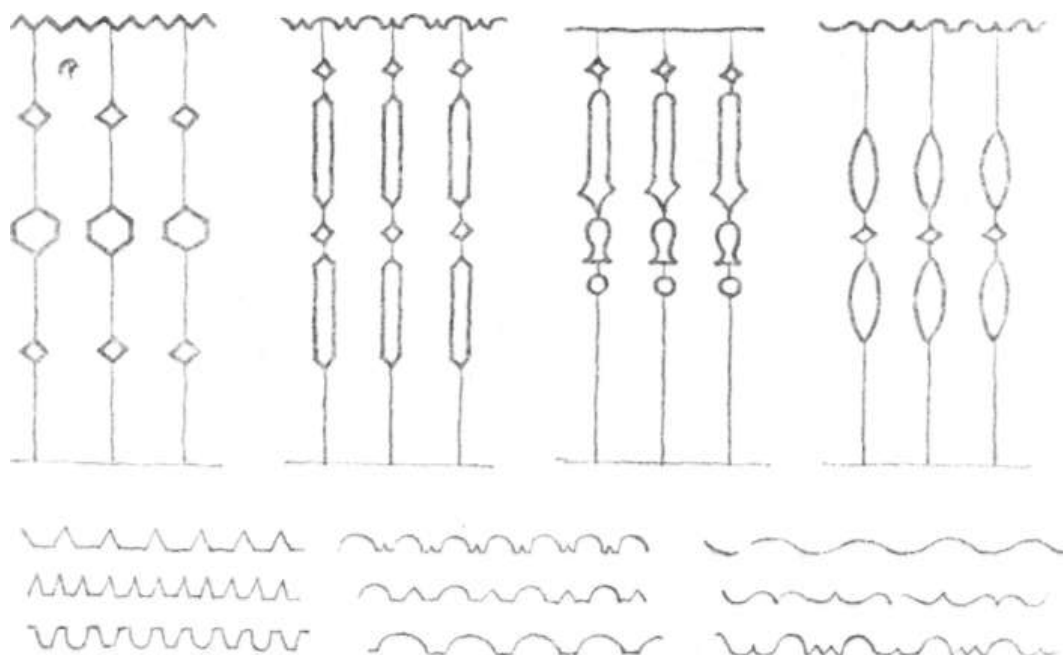
17. Szalmazsúpos ház deszka-tűzfalas fedélszerkezete a padlásról, Királyfalva (Váradi-féle ház). Lent: a szoba fölötti tapasztott és a házeleji tornác fölötti tapasztatlan *padlás*; fölötté: a *tiszfalat* alakító *járom* szerkezete; fent: a kakasülőtől felnyúló hegyes pózna, amelybe a házcsúcsot a beázás ellen védő zsúpkévé (pap) húzzák.

18. Házhomlokzati deszkakivágások: a) házcsúcsdíszek a zsindeyes vagy cserepes és tűzfalas orom tetején, Lapád; b) *padlásjuk*-változatok, melyek rendszerint kettesével vannak a régies csonka tűzfal deszkázásán, Péterfalva.

19. Cserepesházak csonkatűzfalas homlokzata (*csonka, géber*): a) teljes homlokzat szürke talapzattal, ultramarinkék fallal, vakolatdíszítéssel, zöld zsalugáterrel (oldalt a homlokzatpárkány profilja), Dombó (Miklós György háza); b) 1884-ben épült cserepesház *félgéberes* homlokzata (alul nincs kis eresze, mivel elől is tornác van), Péterfalva; c) 1925-ben épült cserepesház kékre meszelt vakolatdíszes csonka homlokzata (a lovas cséplőgép fogaskereke után mintázott dísz), Gogán (Fábián Ferenc); d) cserepesház kékre meszelt *géberes* vagy *végeszterhás* homlokzata, Dombó (Csíki Sándor háza, alul pincével, zöld zsalugáterrel).

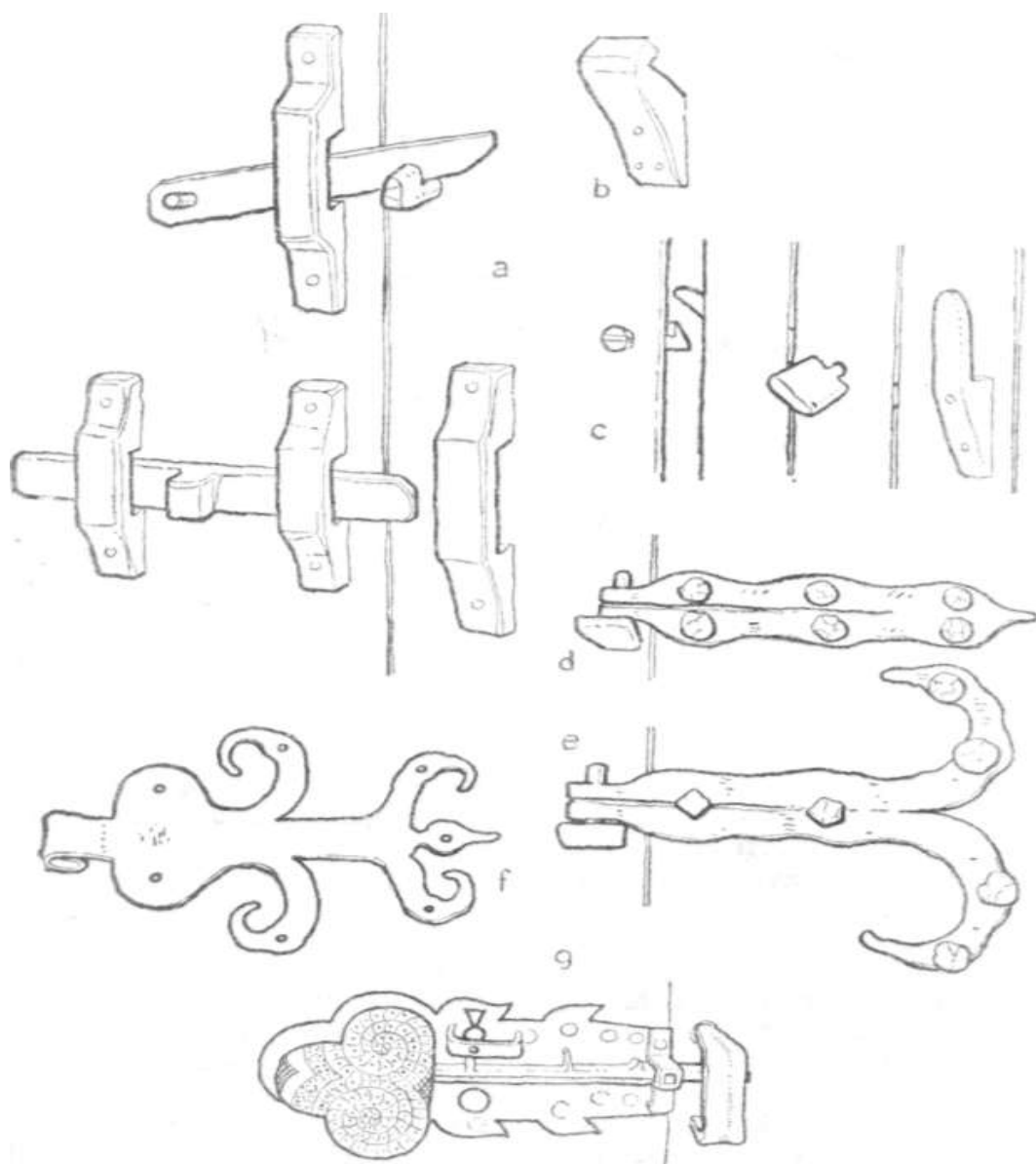

20. Tornácmellvéd deszkázása. Fent: három lapádi és egy péterfalvi tornác *kihajtott* deszkázása, lent: hat péterfalvi és három lapádi tornác korlátját borító deszka kihajtása.

tágasságú pitvarral épült ház (2a) mellett megtaláljuk a pitvarból elkülönített *kamarás házat* (2c, e), valamint a raktárként szolgáló kamarának *hátsó házzá* „tágításával” keletkezett két lakóhelyiségű (kétszobás) pitvaros házat (2b, d). E házak pitvara egykori nyitott voltának emléke lehet itt is a gyakori hátsó *kisajtó* (2c, f), amelyen át – mint mondják – könnyen „kiosonhatott” a gazda vagy fia a kertbe s onnan az erdőbe, ha valaki „rosszban” kereste őket (pl. csendőr, adószedő elől, vagy ha „katonát fogni” jöttek). Végül a pitvarnak *lakószobává*, a hátsó háznak *konyhává*, a tornác egy részének meg a konyhából nyíló *kamarává* „alakításával” már az első világháború előtt kialakult az az új beosztás, amely egészen a legutóbbi évekig, a jelenleg terjedő „vinklis” házakig a legfejlettebb helyi formát jelentette (2g).

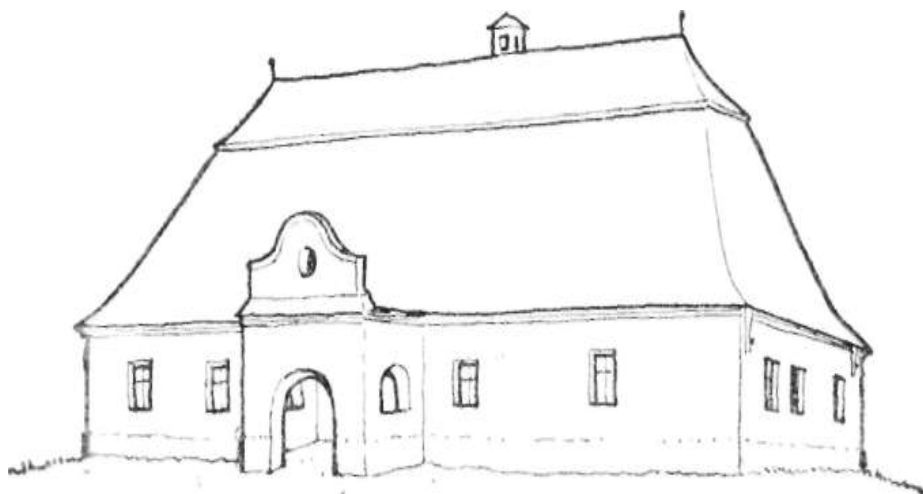
Az új kétszoba-konyhás-kamarás házalaprajznak keletkezése, mint láttuk, már feltételezte a kamarányi szélességű tornácot. A 90-es években kezdődő cserepesházak és ezekkel még egy időben épült szalmásházak is már mind tornáccal épültek, sőt a régi házak töltéseit is ettől kezdve majd mindenki megszélesítette, a kijebb eresztett eszterhéjat oszlopokkal támasztotta alá (2c), s esetleg még deszkás tornácmellvédet is tett (2d). Hogy a tornác valóban a lakóház szélében való terjeszkedésével kapcsolatos, kifejezésre jut az olyan esetekben, amikor a tornác végét *szalonnás kamarának* deszkázzák el, vagy már eleve *rövid tornáccal* és *kamarával* épülnek, mint a legtöbb verandás ház esetében (2g).

Az „újdivatú” kétszoba-konyhás ház építésével szükségessé vált a pitvart pótló *nyárikonyha* építése, ahol elhelyezhették a sütőkemencét (2h, 23a–b). Ezt 1910 táján kezdik építeni a nagyobb gazdák a ház bejáratával szembeni udvarrészen, s nem a ház folytatásában, hogy ne zárja el a konyhaablak elől

21. Ajtókilincsek, zárok és sarkok: a) XIX. századi ajtó *kilincse* és *retesze* (belül), Lapád; b) ugyanazon ajtó húzója (kívül); c) kiskapu kilincse és húzója (kívül); d–f) cinterembeli pince és kapu XVIII. században kovácsolt sarokvasai, Lapád; g) cinteremajtó kovácsolt zárja 1785-ből, Lapád.

a világosságot. A 30-as évektől kezdve Péterfalván sokan gabonást is összeépítettek a nyárikonyhával, sőt még pincét is tettek alája. A nyárikonyhák fejlettebb változatainak megfigyelése igen tanulságos számunkra, mivel a lakóház fejlődésének épp azok a fontos kezdeti momentumai szemlélhetők itt, amikor az egysejtű hajlékban már nem férő kemencét kirakják az épület

22. A Könczey-udvarház, Küküllővár.

23. Nyárikonyhák, Istvánháza. (Az első alaprajza: 3h.)

oldalába, ahol esőtől, széltől való védelmére fent ereszfélét, oldalt vagy mögötte esetleg falat is tesznek, majd az eredeti házacska ajtaját is ebbe az irányba helyezik. A hasonló nyárikonyhák e toldalék helyiségének első fele (*veranda*) a székely ház ereszének, hátsó fele (*nyári tüzelő*) a székely ház fűstházának vagy kicsiházának felel meg, az eredeti helyiség (*konyha*) pedig a téresebb lakóhelyiség szerepét kezdi átvenni (23a–b). A nyárikonyha e természetes bővülését-alakulását figyelve még valószínűbbnek látszik feltételezésünk, hogy az erdélyi pitvaros házbeosztás valójában az ún. ereszes (saroktornácos, itt verandás) ház irányában való fejlődés egy korábbi fázisából önállóan is kialakulhatott, külső hatások nélkül.

4. GAZDASÁGI ÉPÜLETEK

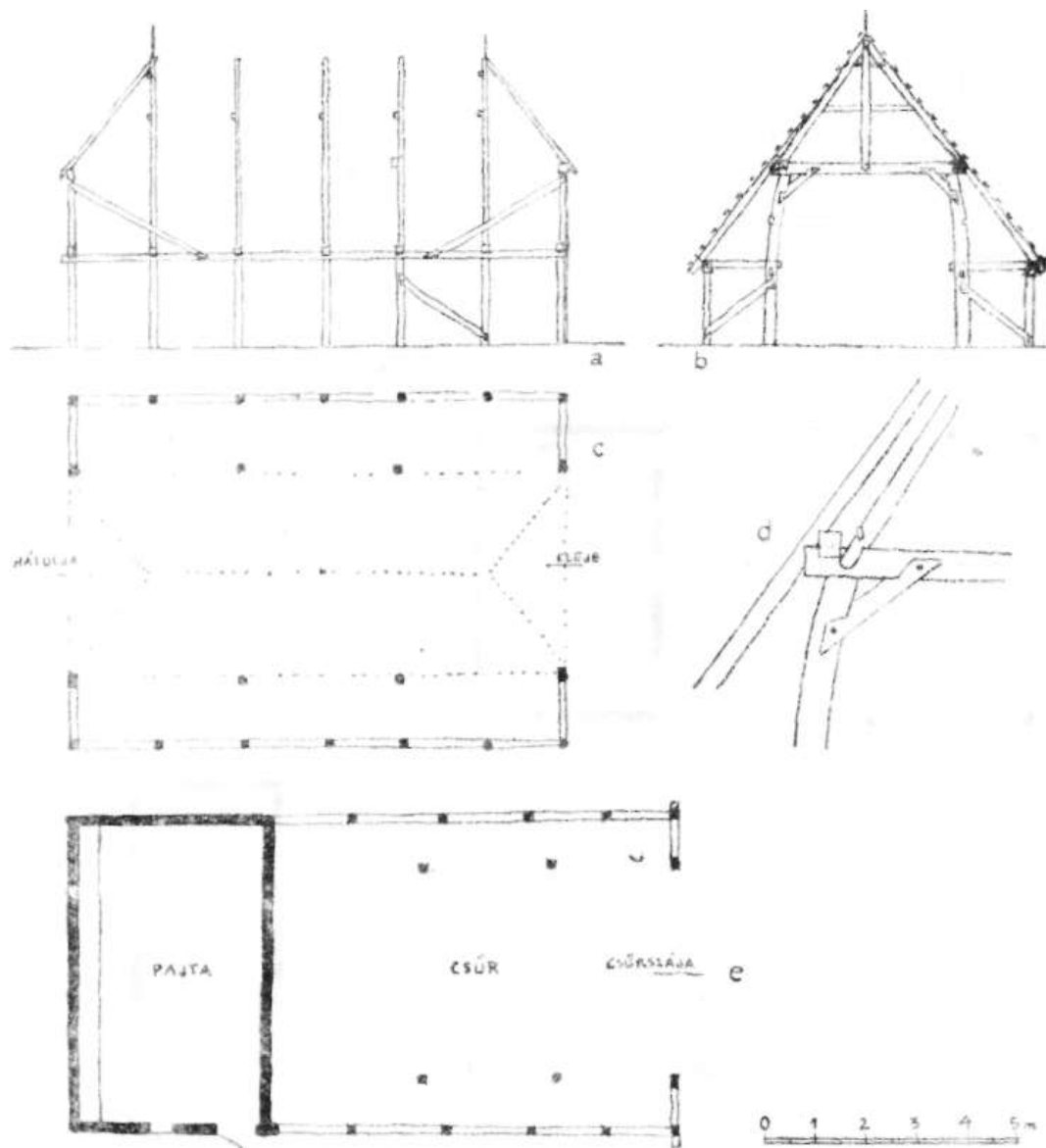
Az udvaron a ház körül elhelyezett gazdasági épületek elsősorban különféle rendeltetésük alapján csoportosíthatók és bizonyos sorrend állítható fel közöttük jelentőségük és megépítésük alapján. E két utóbbi meghatározó jobbra egybe is esik: a fontosabb épületek rendszerint nagyobbak és tökéletesebbek is. Ugyanakkor azt látjuk, hogy a hasonló funkciót teljesítő épületek a telken is jobbra összekerülnek. Így a népi gazdálkodásban alapvető fontosságú igásállatok (ökör) és fogatos szerszámok (eke, szekér, borona) tartására szolgáló nagy udvarbeli épületek, a pajta és csűr, a telken is együvé kerülnek, majd egybe is épülnek. Külön csoportot képeznek a táplálékul tartott állatok kisebb ólai és ketrecai, valamint a termények tárolására szolgáló, földbe ásott, illetve lábakra állított építmények (gyakran szintén egybeépítve), s végre a telek összes épületeit, az egész *jószágot* körülzáró kerítések és kapuk.

a) Csűr, pajta

A Kis-Küküllő vidéki falvak régi parasztudvarain elmaradhatatlan volt a *csűr*. Még a zsellértelken is, már a XVIII–XIX. századforduló éveiben, ott találjuk a „horgasokra épült szalma fedelű csűröket”, amelyektől csupán méretében különbözött a korabeli módosabb parasztok, vagy akár a parókia ugyancsak „sűrűhorgasokra, cserefa ágasokra készült, sövény oldalú, szalmával fedett csüre” (Dombó, 1803. évi összeírás). Az udvar magasabb hátsó felében elhelyezett hatalmas csűr az udvar legimpozánsabb épülete volt. „Mutatósságát” fokozta, hogy többnyire a kapuval szemben állott, hogy a szekérral egyenesen be lehessen hajtani az épületbe. A csűr tágasságát indokolta, hogy egy időben volt takarmánytároló, szekérszín és cséplőhely. Természetesen a csűr mérete gazdaságonként változott. Péterfalván a *csűröskert* fenekén elhelyezett csűr „olyan nagy volt, mint a birtok, amilyen nagy a gyűjtemény”. Itt az öt-hat öl hosszú csűrök mellett voltak hét-nyolc öles csűrök is; ezek rendszerint három-négy öl széles épületek voltak.

E téres *cséplőcsűrök* hatalmas *szájának* (kapunyílás) két félfáját, *lábát* cserefából szántalp formára kifaragott 3 m magas *csűrhorgasok* (a Mezőségen „csürgörbe”) alkották, melyeket alul egy-egy lapos köre vagy – Lapád felé – kis *talpfákba* helyeztek, felül meg közös *szemöldökbe*, *keresztgerendába* csapolták, amelyhez még bevéselt *kötések* is fogták (24). Ezek együtt alkották a *jármot*. A járom aztán még ölenként a csűrön belül is ismétlődött. A csűr két oldalát viszont a csűrhorgasoktól egy-egy méternyire köre állított 1,5–2 m magas *sasfák* sora képezte, falát pedig e sasok közé vízszintesen befogott három-három *karó*, melyeket aztán *lábra* (függőlegesen) *békerteltek* és belülről *bévájoltak* (csak a nagygazdák deszkázták a csűrfalat).

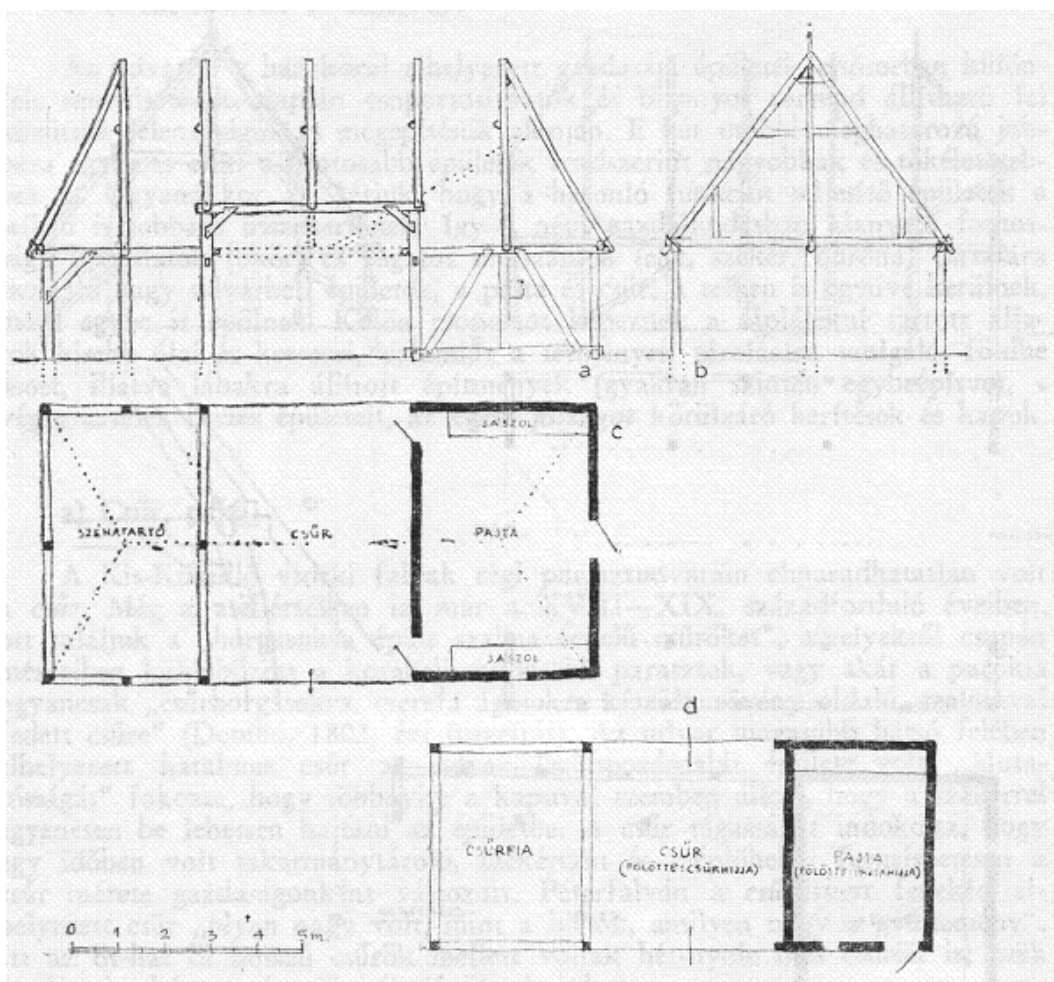
E régi cséplőcsűröket még a cserép megjelenése után is (míg csak építették) szalmával fedték; úgy tartották, hogy ahova szénát raktak be, már úgyszólván hiába fednék cseréppel, nem lenne tűzbiztosabb. E szalmácsűröket a mezőségiéknél magasabbra, jó meredeken fedték, hogy a víz, hó „ne álljon meg rajta”. A szalmatetőt, a gerincen végig, párosan *szarkalábakkal* szorították le, a tető két csúcsánál a nyársakba „sapkának” egy-egy zsúpot, *papot* tettek, egyesek pedig még *berbécsfejet* is helyeztek ide, föltehetően valamikor gonoszüzőnek, később már csak szokásból „emlék”- vagy díszként. A szaru-

24. Hosszúcsűrök: a–d) magában álló *cséplőcsűr*, Lapád (Molnár Feri Erzsébet csűrjének alaprajza és szerkezeti rajzai); e) régi *hosszúcsűr* alaprajza.

fákat a saszfák során végigfektetett *koszorúra* helyezték, állazással, faszeggel odafogva, végüket lecsüngetve. Hogy a fedél „eresesebb” legyen, a szarufák alsó végéhez még kis *vízvető* gerendákat toldottak, s az ilyen széles eresz alatti rész már alkalmas volt a *járom*, *tinzsula*, *utójáró*, *borona*, *eke*, *kasza*, *favilla*, *gereblye*, *vonópad*, *kabola*, *szán*, különböző *kerekek* s egyéb elhelyezésére is.

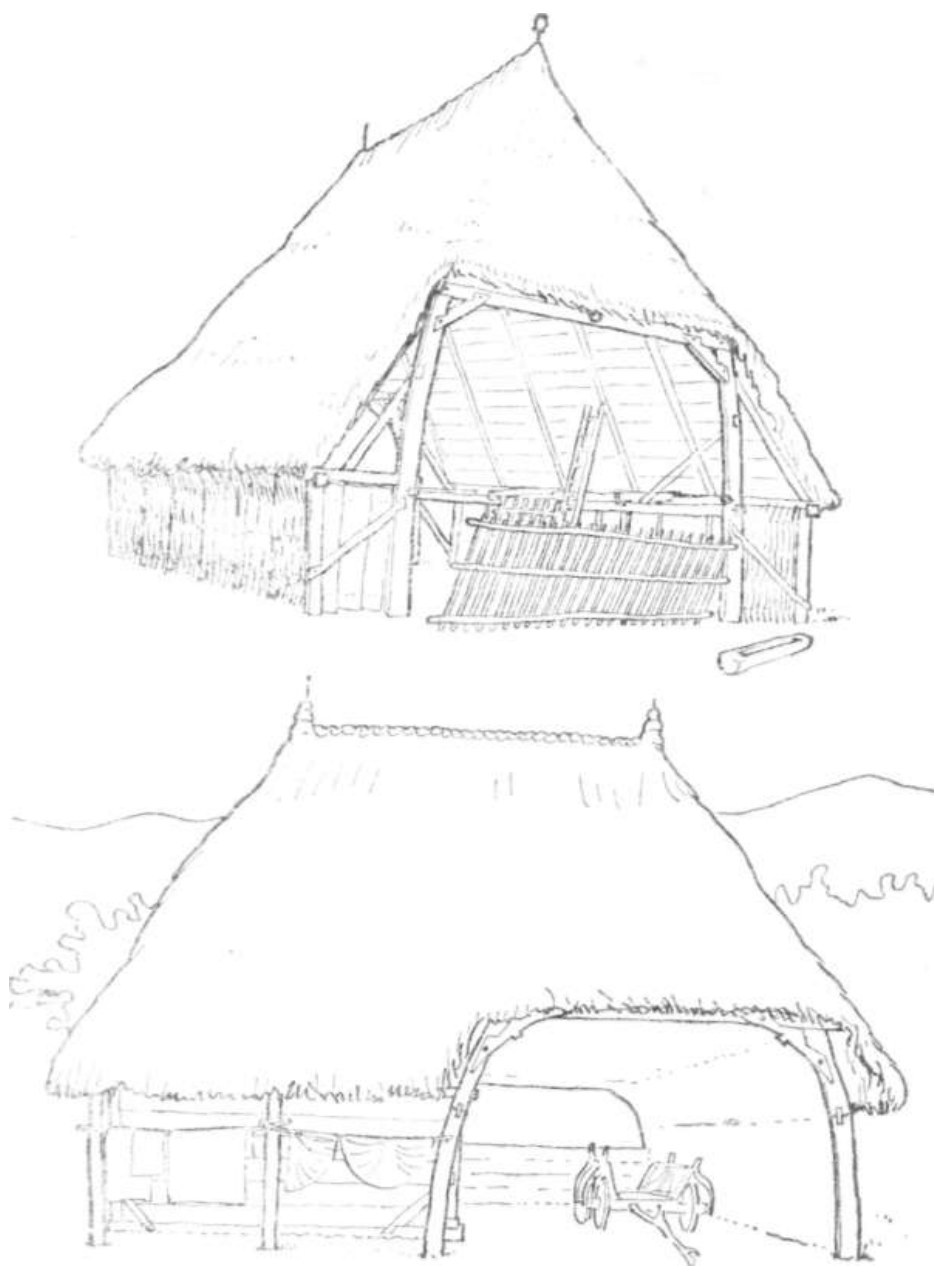
A „régiben” a vízmelléki falvakban a csűrök lábai és saszfái hátrafelé fokozatosan rövidebbek voltak, „hogy ne fújjon úgy be a szél”. Azonban a ferdén álló fedél gyakran „elnyomta” a csűr *elejét*, a csűr előrebu-
kott, ezért aztán rátértek itt is az egyenes állású fedélre, s inkább *leeresztőt*

25. Pajtás és szénatartós csűrök: a–c) régi csűr, Medvés; d) régi csűr *vájogfalú* (kertelt és tapasztott) pajtával, Sáros.

tettek: a hátsó szarufák lecsüngő alsó végeit megtoldották, e toldásokat esetleg rövid sasokkal támasztva alá.

A cséplőcsűr szája azért kellett hogy oly széles és magas legyen, hogy a gabonakévékkel rakott szekér beférhessen. Hiszen a kézi hajtású és lovas, valamint a gőz- és benzinmotoros cséplőgépek előtti időkben hosszas és fáradtságos munkával a csűrben történt a gabona elcséplése a hosszú nyelű *kézi-cséppel*. Hogy felemeléskor a csép fölcsapódó *hadarója* ne akadjon valami gerendába, ezért volt szükséges a csűrök sajátos, felemelt keresztgerendás, *jármas* szerkezete. Ősszel, szép időben a csűr előtt feldaraszolt, ledöngölt, marhatrágya habarccsal leöntött és söprűvel elegyengetett felületű *szabad szőrűn* is csépelhettek cséppel, később kézi- és lovasgéppel, de már esős őszen és télen át bent a tapasztott földű csűrben csépeltek. *Kalákában* rendszerint négyen csépeltek együtt; egy gazdánál 2 vagy 3 hétig dolgoztak, s utána mentek a következő gazdához, és csak mikor minden meghívó gazdánál dolgoztak ennyit, tértek vissza azokhoz, ahol még maradt csépelni való. Ilyen-

26. Régi szalmazsúpfedelű csűrök, Lapád: a) cséplőcsűr kertelt és belülről tapasztott oldallal; b) pajtácsűr.

kor aztán jó ételeket kaptak a kalákások, és volt pálinka is bőven. A Víz-mellék felsőbb falvaiban a nagyobb gazdák székely cséplőket is szegődtettek, akik rendszerint hármásával dolgoztak, résziben, gabonáért.

E magukban álló cséplőcsűrök építése idején a marhapajták is mindenütt külön állottak az udvarnak a házhoz közelebb eső részén. A Kis-Küküllő mellékén a meredeken emelkedő telkeken, a szájhagyomány szerint, valamikor

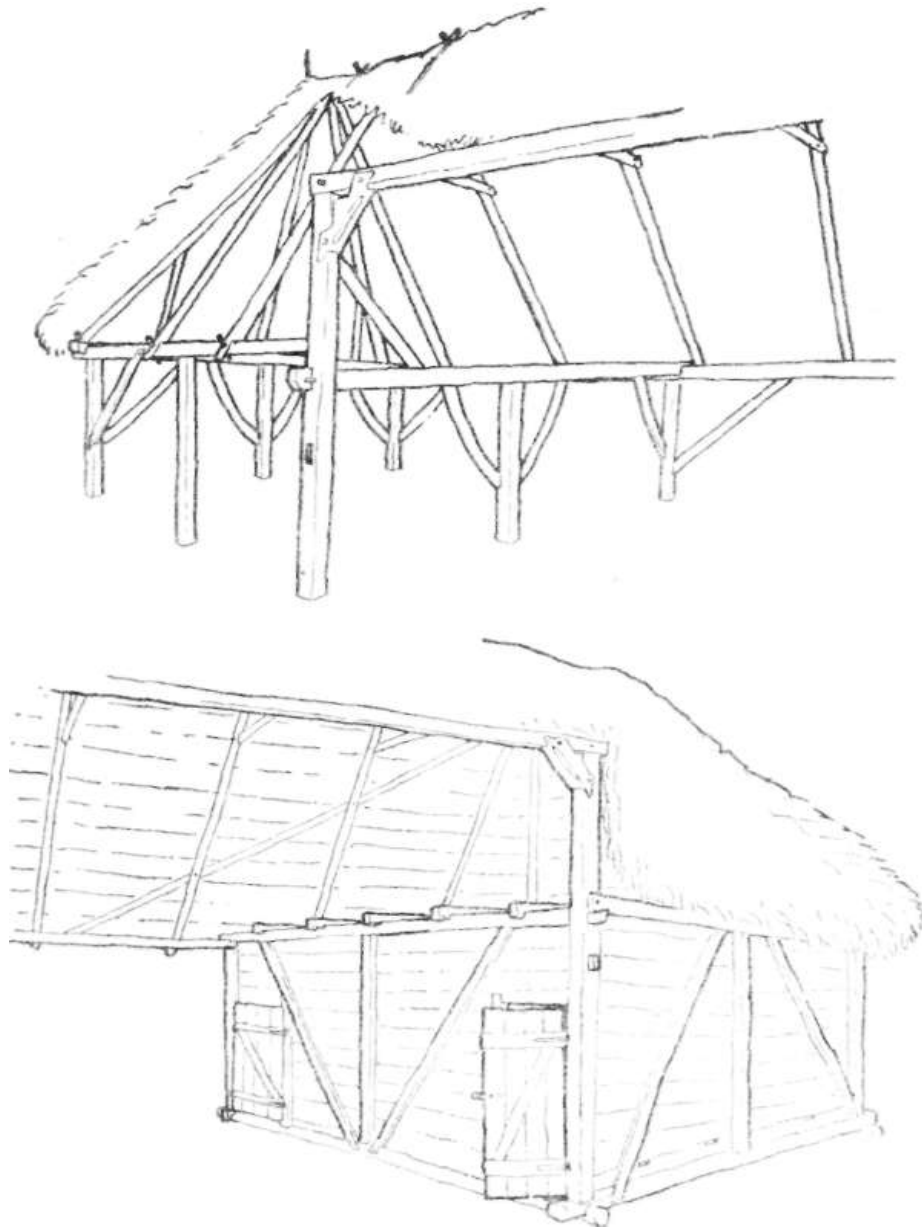
27. Cséplőcsűr a jobbágy időkből, 3 m-es jármokkal, azaz *csűrhargasokkal*, utólag hozzáépített *kamarával*, Királyfalva (Szántó József a Suszteré).

földbe ásott pajták is voltak (pl. Dombón a Kis utcában, Ádámoson a Szőlő utcában). Azonban a pajták általában a házéhoz hasonló építésűek voltak, köre állított ágasokkal, lábakkal, s köztük kertelt és tapasztott fallal. A XIX. század elején még a papi és tanítói telkeken is általában ilyen „szalmával fedett,... ágasokra készült, sövényből font Istálló” volt (Dombó), kövekre állított „cserefa ágasok”-kal, „kétszeresen sikárlott” kertelt fallal (Gogánvár-alja). De Péterfalván, Dombón, Királyfalván, Ózdon s másutt volt néhol fenyő *baranából* épített marhapajta is, melynél a boronafákat *gerezdesen rakták*, vagy már *farkasfogba tették*. A pajta elején volt a nagyszarvú fehér marhának való széles *ajtó*, a jászlas oldalon pedig a takarmány beadására szolgáló *könyöklő*. A könyöklő felőli oldalon aztán a fedelet megnyújtva alatta kis színfélét, *etetőt* alakítottak. Az etető szerepe – azonkívül, hogy fedele a könyöklőt esőtől és tűző naptól védte – abban állott, hogy egész hétre való takarmányt tárolhattak benne, s így nem kellett minden etetésnél *megbontani* a boglyaszerűen karó köré rakott *kalangyát*, vagy négyyszögű *sza-kaszt*, hanem ezek jól *bécsinálva* állhattak s nem áztak be.

Valamikor úgy tartották, hogy ha padolják a pajtát, kevesebb lesz a trágya. Ezt a „magyarázatot” azonban elsősorban a deszka hiánya, illetve drágasága szülhette, mert ahogy terjedni kezdett az olcsóbb (fűrészgyári) deszka, még a háznál is korábban, a 20-as évek elejétől, elkezdődött a pajták padolása.

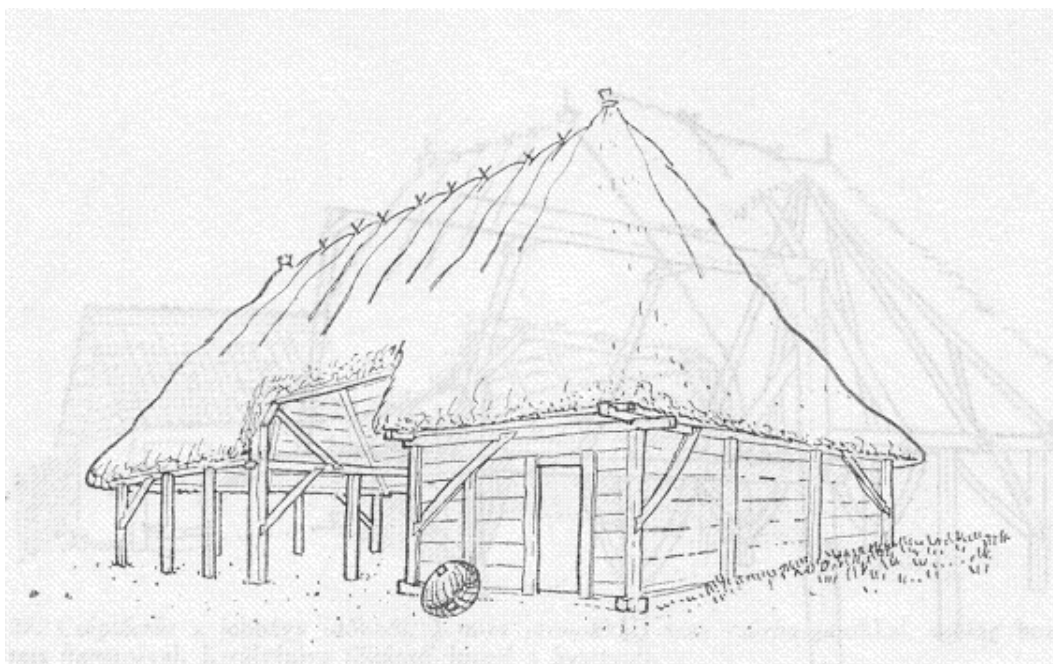
A vasútépítéseket követően, a fenyőerdők nagybani kitermelésével olcsóbbá lett kitűnő fenyőgerenda, valamint a helyben gyártott téglá és cserép révén, a lakóház mintájára a gazdasági épületek építése is megváltozott. Az új épületanyagok s a tűzveszéllyel kapcsolatos hatósági rendelkezések mellett a gazdasági épületek módosításait igényelte a telkek állandó osztódása és szűkülése, valamint a paraszti mezőgazdálkodásban végbement nagy változások (tagosítások, vaseke elterjedése, gépi cséplés és más újítások).

A helyvel s építőanyaggal való gazdálkodás egyes falvakban már korábban létrehozta a pajta és csűr egy sajátos kombinációját, a *hosszúcsűrt* (24.

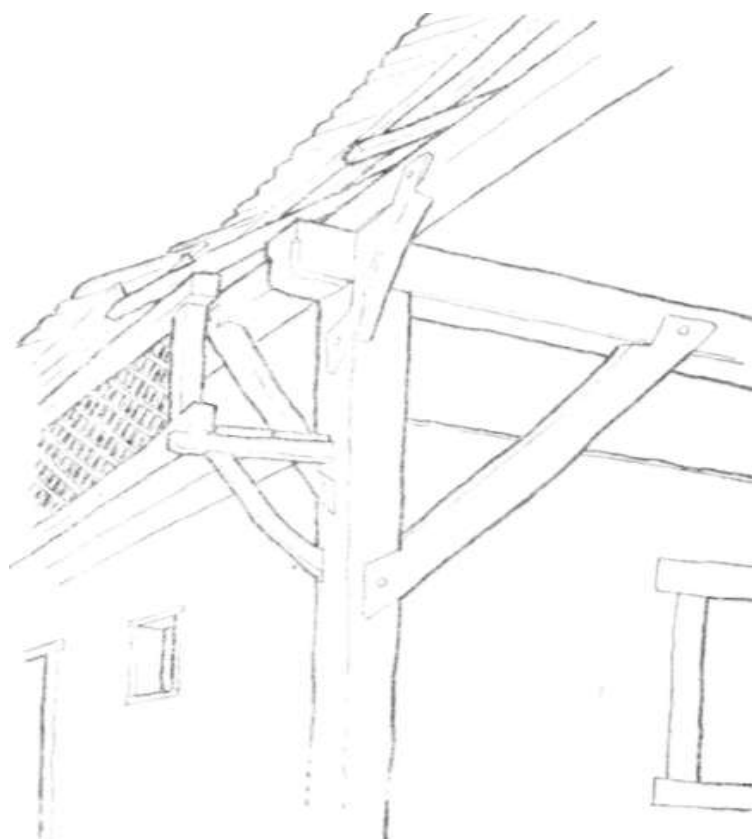

28. Régi csűr szénatartós és pajtás fele, Medvés (alap- és szerkezeti rajzai: 25a–c).

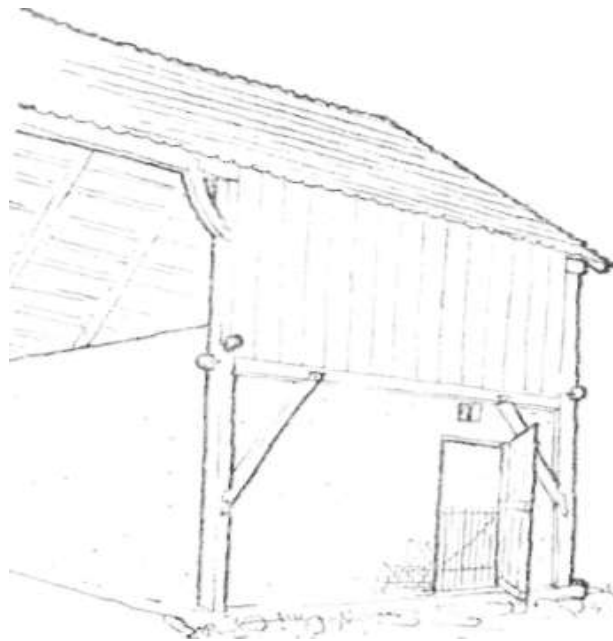
lent), hol a pajtának a cséplőcsűr végébe való építésével megtakarították a pajta melletti *etetőszínt* és a csűrvégi fedél-leeresztést is. A század vége felé pedig Sároson, Péterfalván s talán másfelé is – feltehetően szász hatásra – egyesek szénatartóval összekapcsolt *fiascsűrt* vagy *fiókoscsűrt* építettek, immár vásárolt fenyőfából könnyebben megformálható szerkezettel és cserepezve. Többfelé azonban, a hegymegetti falvakban, s néhol a Vízmelléken is, találkozzunk a pajtacsűr, sőt a pajta-csűr-szénatartó (csűrfa) összetételű régi, még cserefavázú és szalmás épületekkel is (25, 26, 28, 29). Jellemző, hogy az

29. Régi szénartató és pajtás csűr, Sövényfalva

33. Cseréppel fedett csűr pajta felőli *kapusarkán*nak felső fele (a pajta favázú és tégla falú; jobbról látható a *könyöklő*, fölötte az üres *pajtahija*, a csűr hátul is nyitott), Sáros.

31. Újmódi csűr favázás és tapasztott téglafalú pajtája, Sövényfalva.

Enyed vidéki, marosszéki vagy szász hatások alatt alakult ilyen összetett csűrök módos gazdái a pajta-részt talpra helyezték, oldalait pedig deszkázták.

A századforduló tájától terjedtek el aztán az „újmódi” összetett csűrök. Ezeknél a régi cseréfa *csűrhargasokat*, melyeket oly „sokat kellett faricskálni”, felcserélték fenyőfa *kapusarkokkal* (bár egyelőre kapuszárnyakat nem tettek rájuk), az egész épületet talpfákra állították és cseréppel fedték. A drága és nehezen rakható *kupáscserepek* megtakarítása és a könnyebb *rakódás* érdekében a fedél nyerges formát kapott, *tűzfalas* végződésekkel. Ahol nem olyan csuszamlásos a hely, az istálló falát próbálták égetetlen, égetett és vegyesen rakott téglából építeni, s ilyenkor homokos-meszes *kulival* (habarcs) vakolják, mivel a sártapasztás lehullana (30, 31).

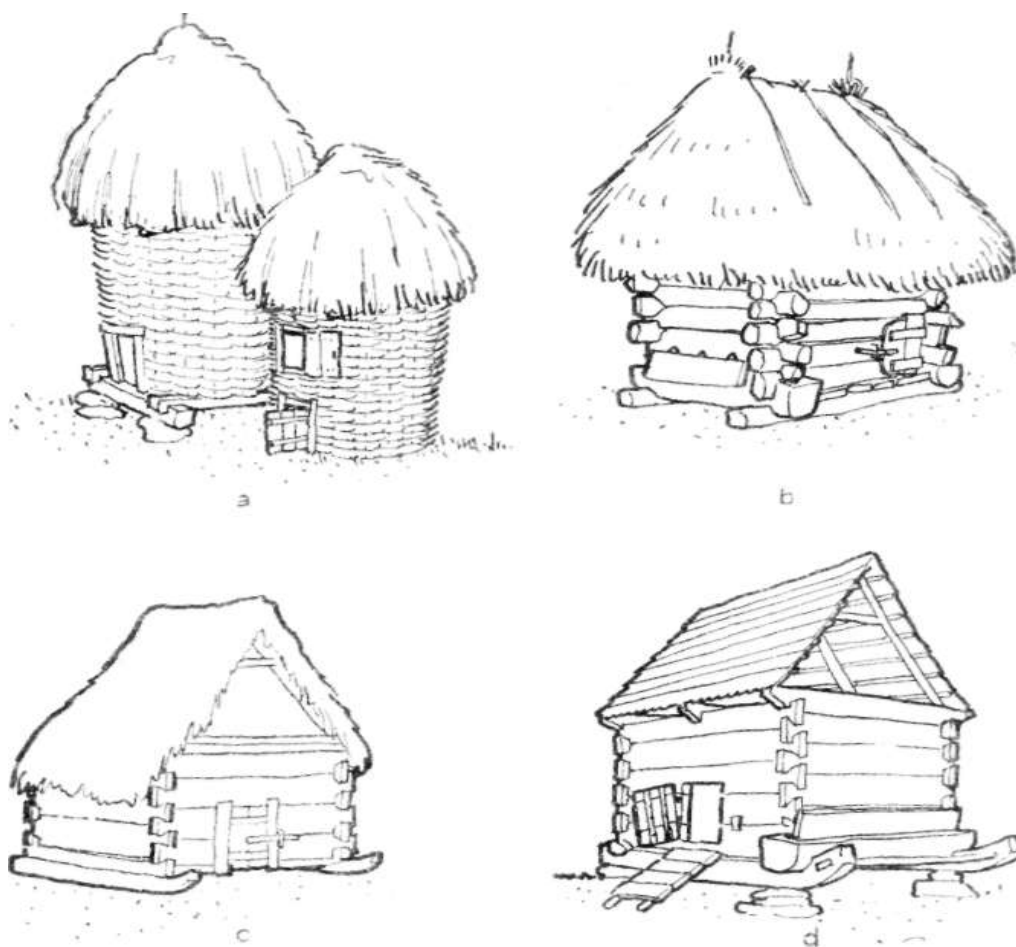
Ahol a telek tágassága engedte, a hosszú csűröket az udvar mélyén *vinklibe* (keresztbe) építették, az udvar egyik oldalán álló házra merőlegesen, az utcával párhuzamosan lezárva így az udvart, ahonnan a kertbe többnyire csak a csűrkapun maradt átjárás a szekérnek. Szűkösebb telkeken azonban a csűr „lecsúszatták” oldalt, istálló felével a ház közelébe, úgyhogy a két épület közt csupán a tűzifának és az istálló előtti trágyadombnak hagytak helyet. A szövetkezeti gazdálkodás beállásáig a learatott búzát s egyéb gabonát ki-ki csűrrebe hordta és a motoros gép is ott csépelte el, a szalmát pedig a kertben rakták szakaszba. Cséplés után aztán a csűr – pontosabban a csűrfa és pajtahija – felszabadult a széna raktározására.

A közös gazdálkodásra térve, az 50-es évektől kezdve, mind a régi, mind az új típusú csűrök elvesztették korábbi jelentőségüket. Rendre mindenfelé lebontják őket, s az így nyert rengeteg faanyagot a háztáji gazdaság szükségleteihez mért épületekhez használják fel, és még jut az újabb nemzedék fokozott lakásigényét kielégítő többszobás házak fedélszékéhez is.

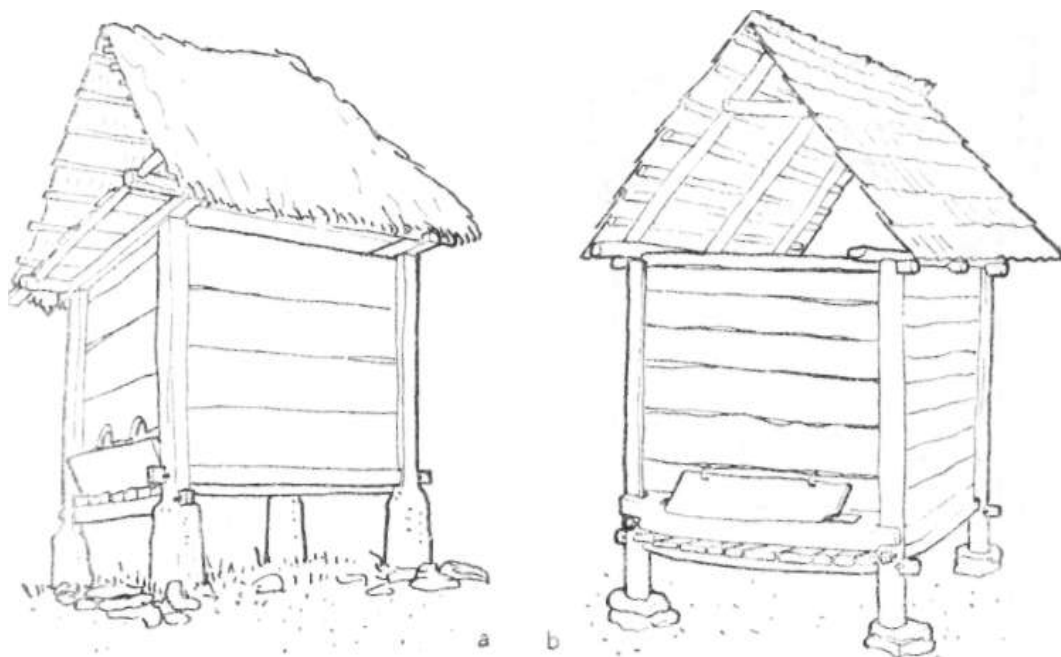
b) Egyéb gazdasági épületek

A régi telkeken, rendszerint a házzal szemben, hogy a gazdasszony szemmel tarthassa s könnyen megközelíthesse, a pajta és utcai kerítés közti részen, vagy a hátsó sarokban sorakoznak a ketrecek, ólak.

A *tyúkketrec*, ha nem valami más rendeltetésű épület kihasználatlan zugában (pl. a disznóól padlásán vagy a törökbúzakas alatt) (34a) volt, külön kertelt épületecskét kapott (32a): 80–100 cm átmérőjű kör alapon egymástól arasznyi távolságra karókat szúrtak a földbe, majd ezeket körbefonták s kívül szépen letapasztották, majd a tetején átvetett néhány karóra *gazt*, szalmát dobtak. A „móddal” készült ketrecek emeletesek voltak – alul a kiscsirkék vagy rucák, fent pedig a tyúkok ültek be –, elsősorban belül tapasztották és a teregetett vagy zsúp szalmafedelelet csúcsban összefogott kis karókra (szarvazat) rakták, s alul sarlóval szépen körbe is nyírták.

32. Ólak: a) kertelt falú *disznóól* és *tyúkketrec*, villával rájuk terített szalmafedéllel. Sülye; b) gerezdesen összerótt falú és zsúposfedelű *disznóól*, Lapád; c) talpas *disznóól*, Hari; d) talpas *disznóól*, Királyfalva.

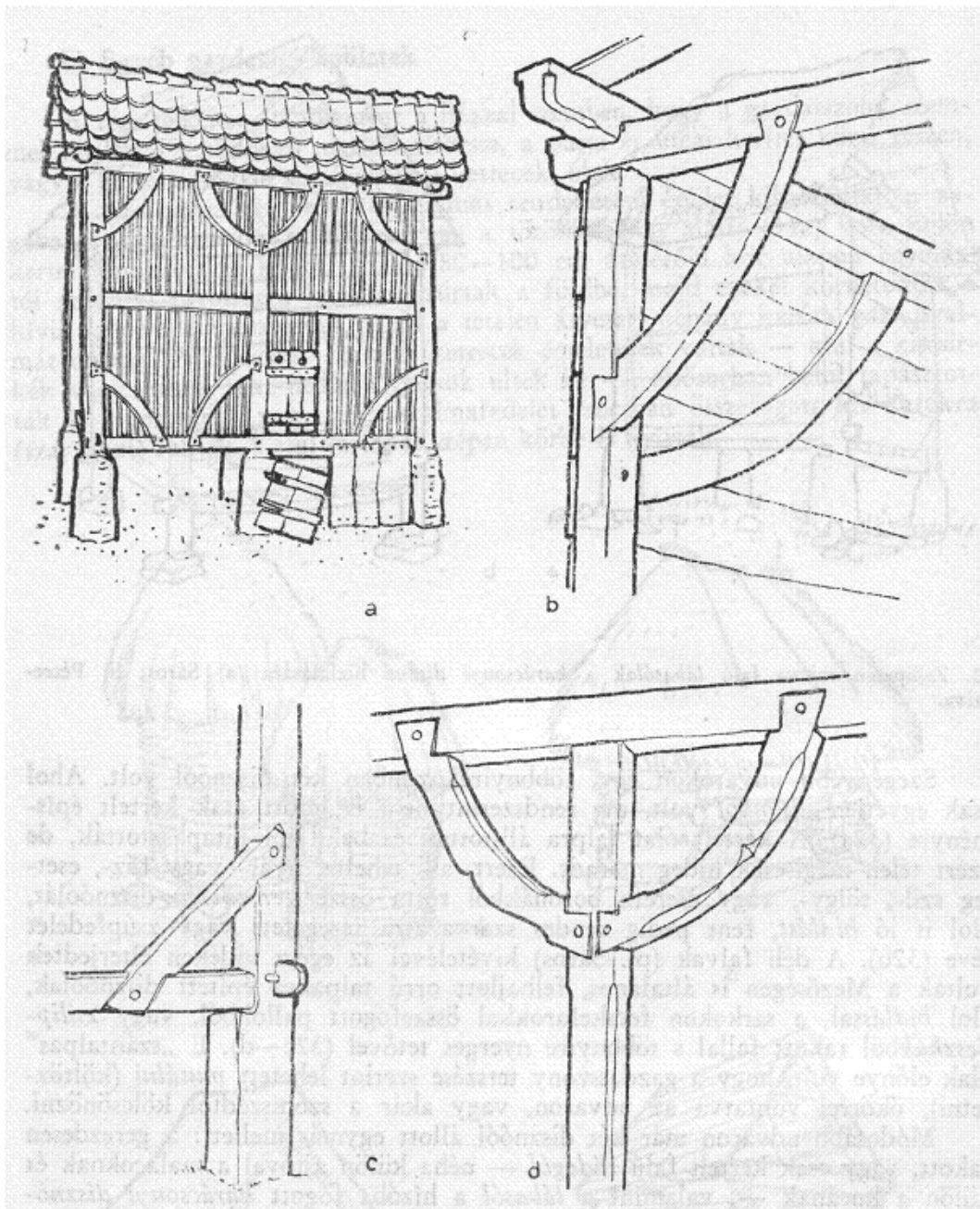

33. Zsilipesen rakott falú lábásólak a karácsonyi disznó hizlalására: a) Sáros; b) Péterfalva.

Szegényebb udvarokon egy, többnyire azonban két disznóól volt. Ahol csak egyetlen *disznóól* volt, ott rendszerint nem is jutott csak kertelt építményre (32a). A kertelt ólat talpra állították és belül jól kitapasztották, de azért télen mégiscsak hideg maradt. Ezért, aki tehetett, nyár- vagy fűz-, esetleg szil-, tölgy-, vagy cserefa boronákból róttá össze *gerezdesen* disznóólat, alól is jó *hidlást*, fent pedig rendes szarvazatra teregetett vagy zsúpfedelet téve (32b). A déli falvak (pl. Sáros) kivételével az egész vidéken elterjedtek voltak a Mezőségen is általános, felhajlott orrú talpakra épített disznóólak, alól *hidlással*, a sarkokon fecskefarokkal összefogott pallókból, vagy *zsilipdeszkákból* rakott fallal s többnyire nyerges tetővel (32c–d). E „szántalpas” ólak előnye volt, hogy a gazdasszony tetszése szerint lehetett *mutálni* (költözteni), ökörrrel vontatva az udvaron, vagy akár a szomszédtól kölcsönözni.

Módosabb udvaron már két disznóól állott egymás mellett: a gerezdesen rakott, vagy csak kertelt falú *rüdegól* – néha külön ajtóval a malacoknak és külön a kocának –, valamint a *lábásól* a hízóba fogott *karácsonyi disznó*-nak (33). Utóbbit kövekre állított négy cserefa *lábra* építették, a lábakat a földtől egy-két araszra *gerenda-kötések* fogták össze, melyeknek csapjait faszegek rögzítették. E gerendákra fektették le a cserefa pallóhidlást, s a hidlás egyik végén helyezték el a *labbançosos* vagy sarkon forduló *vályút*, amelybe a gazdasszony a *loccsot* (moslék) öntötte. A lábásólak is kis nyerges tetővel készülnek, elöl kieresztve, hogy védje az esőtől a vályút, és már a csűröket megelőzően (a 90-es évektől kezdve) cseréppel is fedik.

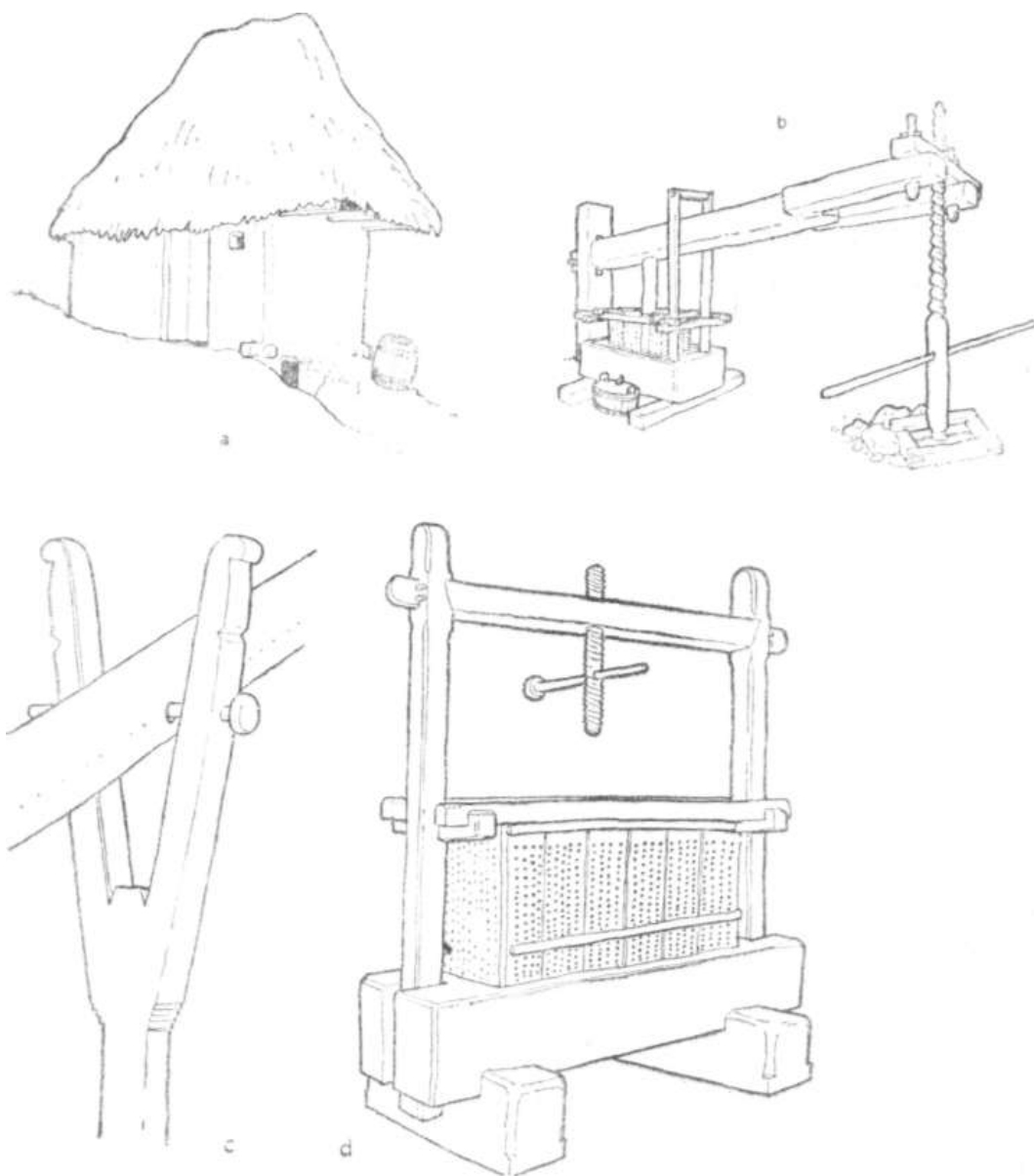
A több juhot tartó gazdák udvarán a pajta és ólak közelében valamilyen *juhszín*, *juh-pajta* is volt, juhok téli tartására. Ennek egyik kialakult hagyományos formája volt Ózdon a négyszögű alaprajzú (2,5X3 m), köre állított

34. Gabonatartók: a) *törökbúzakas*, alatta *tyűkretreccel*, Sáros; b) gabonás *görfefa szélkötéssel*, Sáros; c) *törökbúzakas* alsó sarka, Péterfalva; d) *törökbúzakas* szerkezeti részlete, Sáros.

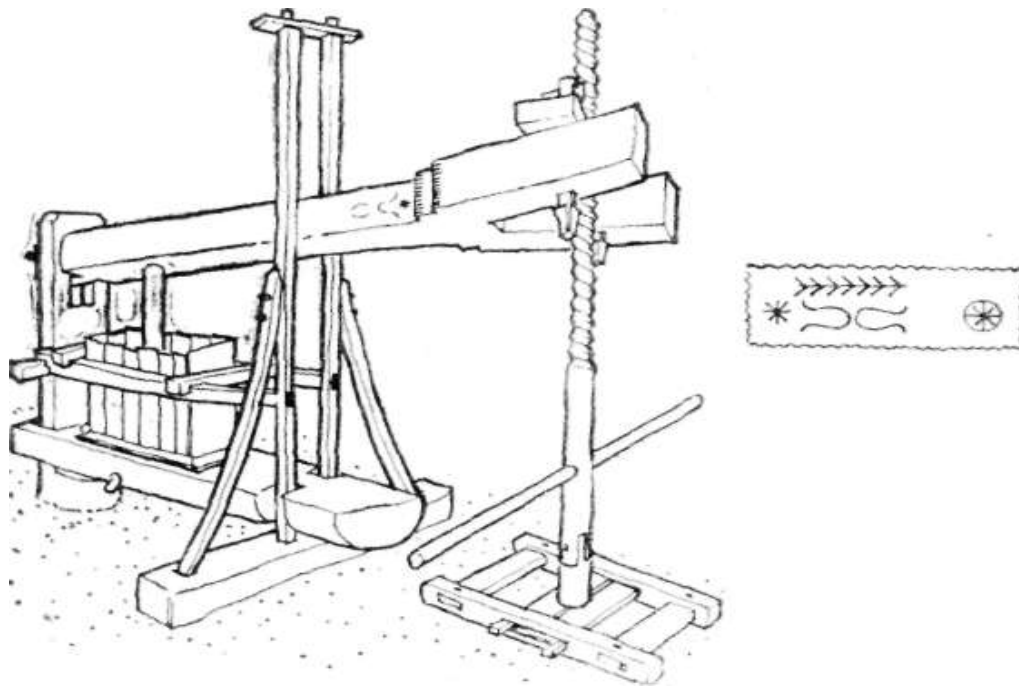
sasfákkal, tapasztatlan kertelt fallal, a sárgerendákra helyezett csüngő szarufás, sátor alakú szalmatető építmény.

Az állatok számára emelt épületeken kívül a régi Kis-Küküllő vidéki udvarokon is találunk külön tárolókat, ahol a ház kamarájában, padlásán, pitvarában, az eresz alatt, a csűrben vagy széna között nem férő terményeket

35. Fa építmények és szerkezetek a gazdaságban: a) vályogozott sövényfalú *gabonás*, alatta *borpince*, Lapád (Boros István); b) régi *borsajtó*, Herepe; c) kútágas teteje, Ózd; d) újabb vascsavaros *borprés*, Sáros.

tartották. Ilyen volt mindenekelőtt a verem és a pince, valamint a törökbúzakas és a gabonás. Ezek közül a legkorábbinak a földbeásott pince (verem) tűnik; a XVIII. században már a szegényebbek telkein is megvolt, és az udvarok hegy felé emelkedő végében sokfelé (pl. Ádámoson a Szőlő utcában) még mi is láttunk ilyen kis szalma- vagy cserepes fedelű *földpincéket*. Nagyobb gazdák az udvarbeli borospincék fölé cserefa vázú és sövény- vagy deszkafalú *gabonást* is építettek (34, 35a), de nem volt ritka a ház alatti *kőpince* és a különálló gabonás sem.

36. Régi borsajtó, Ózd.

A kukoricatermesztés múlt századi növekedésével a *törökbúzakas*, a burgonyatermesztés jelen századi elterjedésével pedig a téli *verem* is nélkülözhetetlen lett a paraszttelkeken. A Kis-Küküllő vidéki törökbúzakasok (34a, c, d), szemben a mezőségiakkal, nem talpakra, hanem lábakra épültek, és a szerkezetnél többnyire itt is érvényesül az ún. görbefa-kötések dekoratív alkalmazása (34a, d).

Más vidékektől eltérően, ahol a *kút* is állandó tartozéka a parasztudvaroknak, a Kis-Küküllő vidékén kút nem volt minden telken. Inkább csak a sok marhával rendelkező nagygazdáknak volt saját kútjuk, a nagy többség az utcai közkutat használta baromitásra és konyhára egyaránt. Dombón 1803-ban nyolc zsellértelek közül csak kettőben volt „kövekből kirakott kút”. A kutak hiányát nem is a víz, hanem a kő hiányával magyarázzák. A téglagyárak óta külön *küttéglát* is készítenek, s azóta, valamint a cementgyűrűk alkalmazása óta egyre több a kutas telek is. A régi *sövény*, vagy újabb *blánákból* összerótt *gárgyájú gémeskút* általában nem az udvaron, hanem a telek hátsóbb részén található, hol a trágyalé nem szennyezheti a vizet. A gémet tartó cserefa *kútágas* gyakran díszes végződésű faragott oszlop (35).

Tekintettel arra, hogy a Kis-Küküllő vidéki falvak az Erdélyben legnevezetesebb küküllői, illetve Enyed-hegylajai borvidékhez tartoznak, ahol a parasztság széles rétege foglalkozott szőlőműveléssel, az általános kéziprés (35c) mellett a falvakban sok gazda udvarán ott állott valami félfedelű *sajtószímben* vagy *árnyék* alatt a cserefából készült hatalmas szerkezet, a *borsajtó* (35b, 36) is.

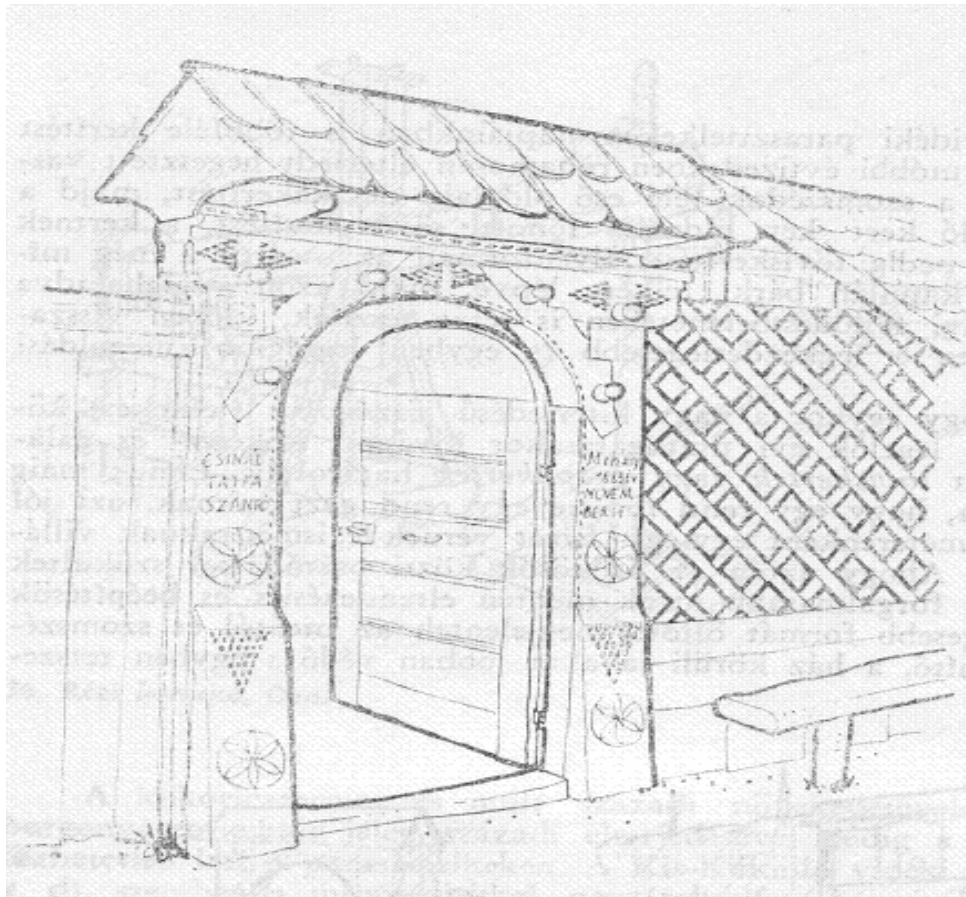
c) Kerítés, kapu

A Kis-Küküllő vidéki paraszttelkeken napjainkban is többféle kerítést látni: az utca felé az utóbbi évtizedekben rohamosan elterjedt hegesztett vaskerítést, az udvarnak a szomszédok felé eső oldalain deszkakerítést, majd a csűr mögött hátranyúló kert két oldalán fonott sövénykerítést, a kertnek a mezőre rúgó végén pedig töviskerítést. Ilyenformán az utcáról a még miniumszagú vaskerítés kapuján bárki telkére lépve, majd azon végighaladva egyúttal a kerítés helyi fejlődéstörténetében is sétát teszünk, időben visszafelé nyomulva, egészen a legkezdetlegesebb (s egyben legrégebb) megoldási formáig.

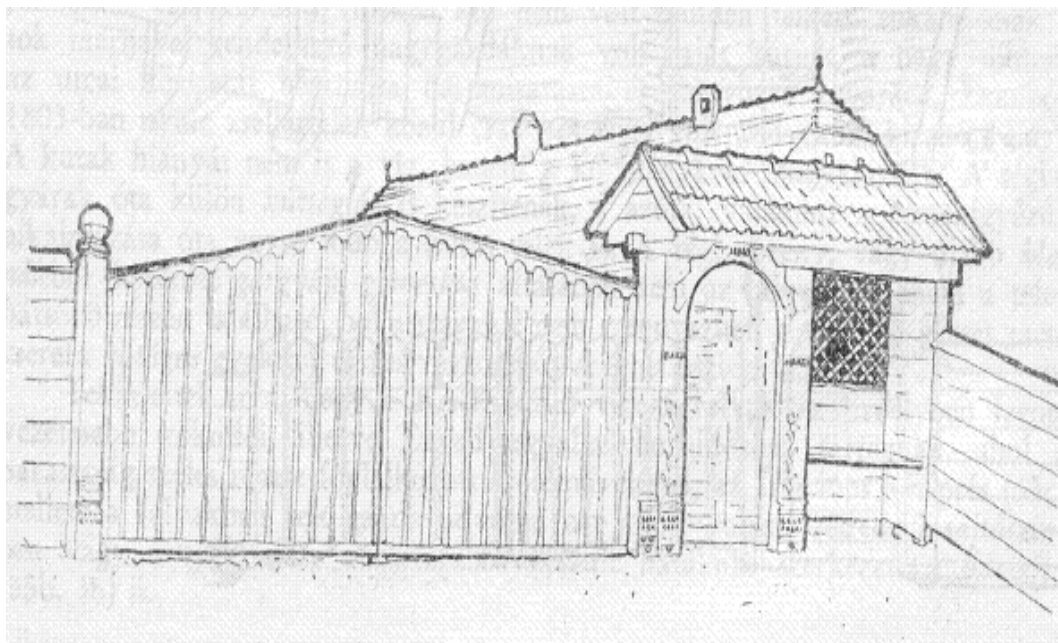
Nem kétséges, hogy egykor a nagy kiterjedésű *jószágokat* (telkeket) körös-körül a földek és legelők évi tisztogatásakor kivágott kökény- és galagonyabokrokból rakott *töviskertek* vagy *gyepűkertek* határolták. Ennek máig szokásos készítmódja, hogy egy rend *tövistre* egy rend *gazt* raknak, azt jól letapodják, s miután méterenként egy-egy *karót* vernek le, ismét raknak villával egy rend töviset. Ahogy aztán az örökösök közti osztódással szűkültek a telkek, és a javuló, forgalmasabb utcák mentén elrendezésük és beépítésük rendje is mind egységesebb formát öltött, megjelentek az utcától és szomszédoktól jobban elkülönítő, a ház körüli javakat jobban védő s egyben tetsze-

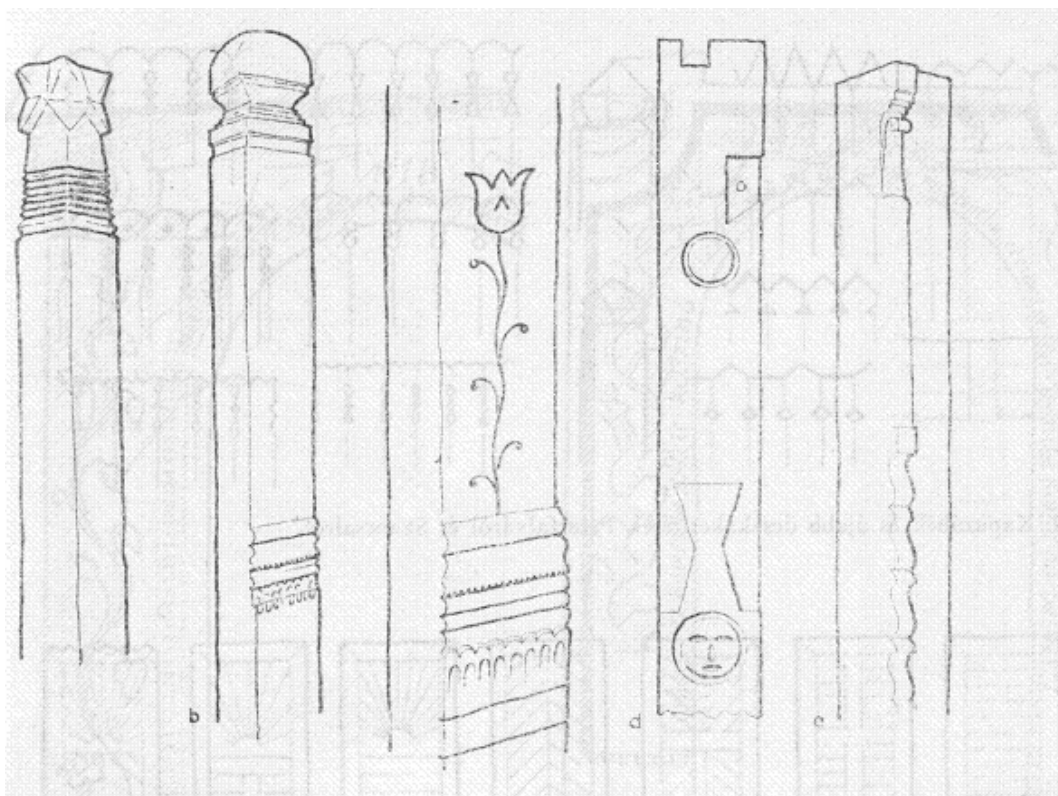
37. Kiskapuk: a) kezdetleges *gyepűajtó* a telk végében, a mezőre, Királyfalva; b) talpra állított utcai kiskapu 1850 tájáról, mellette cöveklábú pad, Ózd (Bíró István); c) újabb kis- és nagykapu, Dombó.

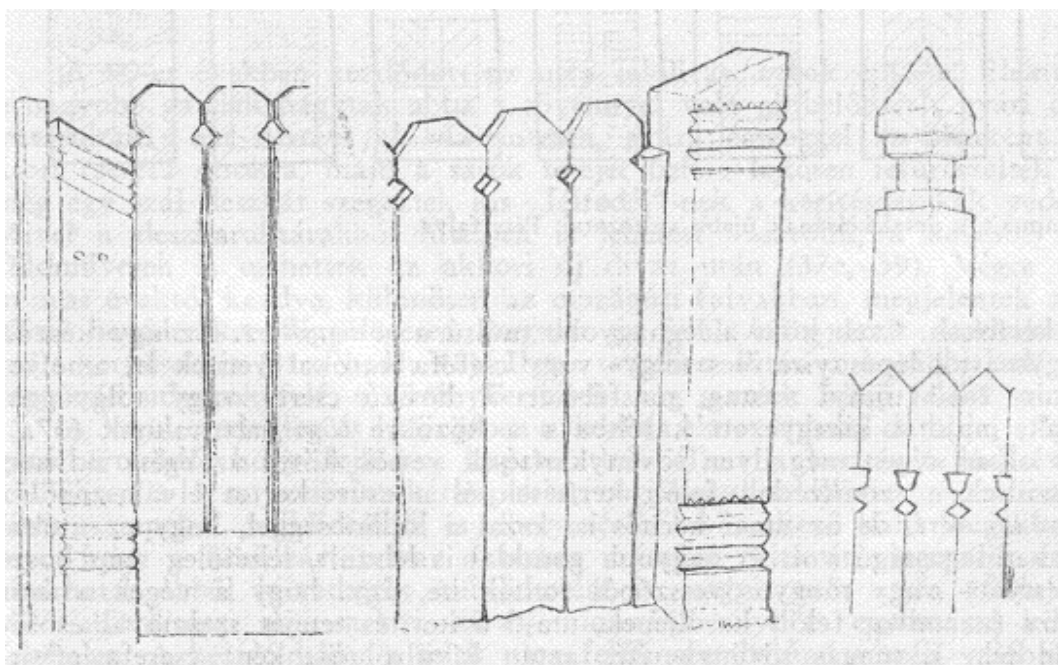
38. Kiskapu 1883-ból, mellette fedelespad, Királyfalva (Szántó János)

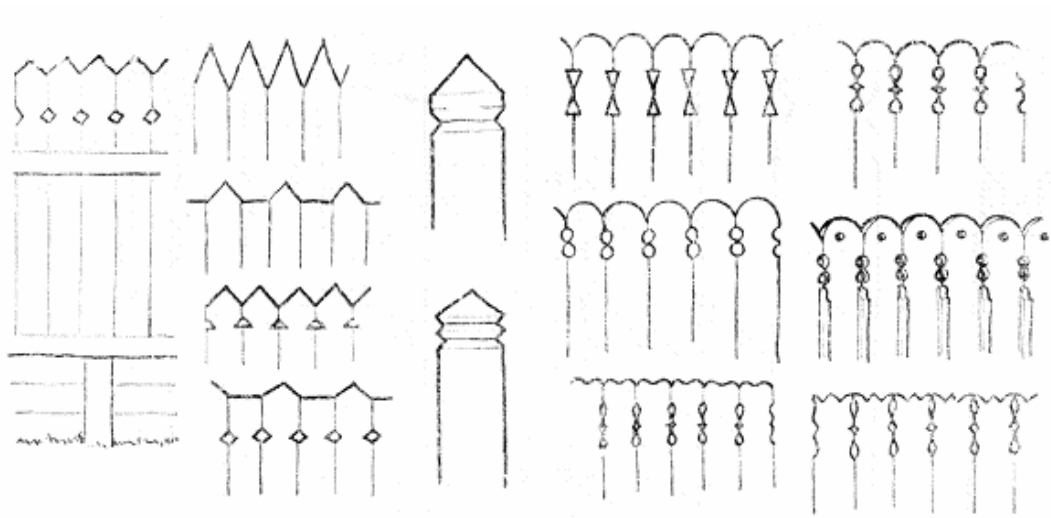
39. Nagy- és kiskapu és fedelespad, 1810-ben épült, majd 1907-ben (az új ház építésekor) megújították, Péterfalva (Barta György).

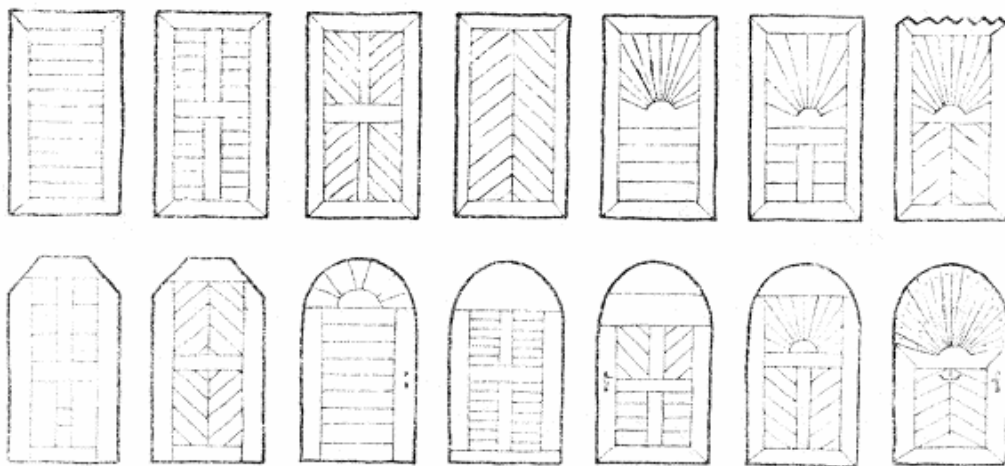
40. Kapuzábék és kapufélfák: a–b) kapuzábék, Ózd és Péterfalva; c–d) kikapufélfák, Péterfalva és Ózd (utóbbi emberarcú napkorongokkal); e) régi kötöttkapu félfája, most kapuzábé, Péterfalva.

41. Kapuzábék és újabb deszkakerítések, Lapád.

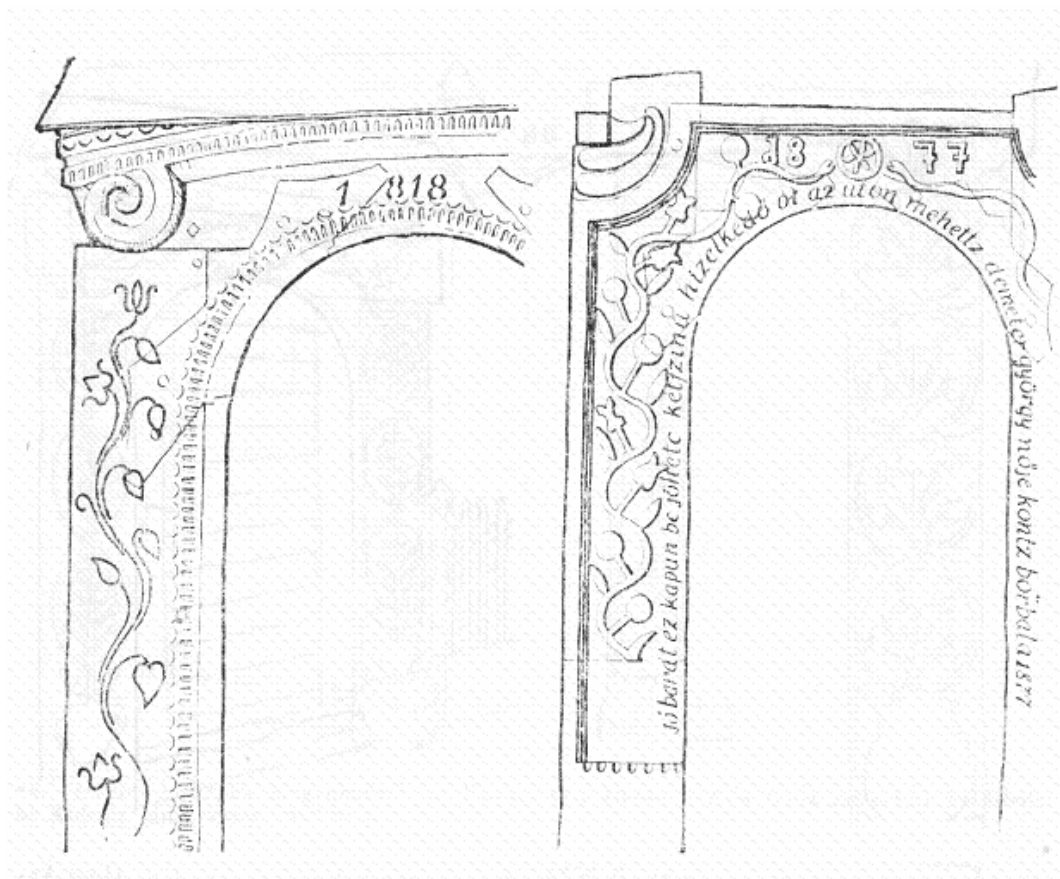

42. Kapuzábék és újabb deszkakerítések Péterfalváról és Szancsalról.

43. Kiskapuajtók deszkázásának újabb változatai, Péterfalva.

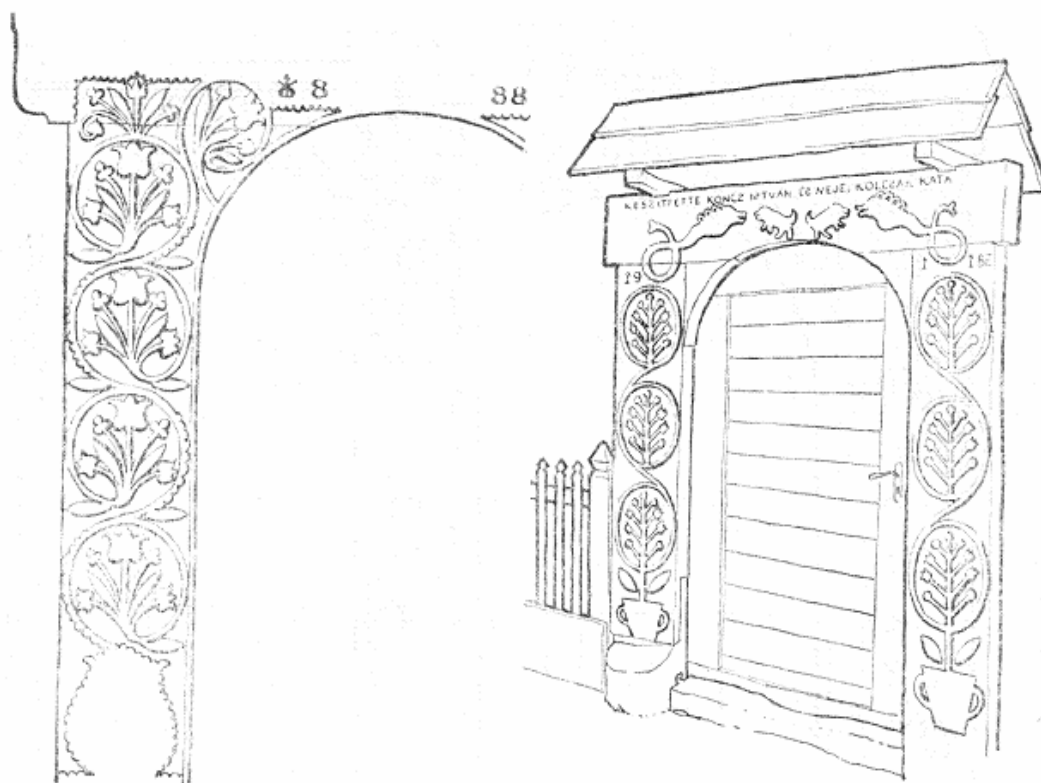
több kerítések. Ezek közt a legnagyobb múltú a *sövénykert*. Ez úgy készül, hogy egymástól lépésnyire öles tölgy- vagy cserefa *karókat* vernek le, amelyeket aztán 2–3 ujjnyi vastag, másfél-két öl hosszú csere- vagy tölgyággal befonnak, majd a kihegyezett karókba s a közökre *tövisszagt* raknak (37a), Nem is olyan régen még ilyen sövénykerítések vették körül az egész udvart: így készültek a szomszédok felőli kerítések és a csűröskertet elválasztó *keresztül való kert*, de az utcai kerítés is, azzal a különbséggel, hogy ez utóbbi már embermagasságú volt és nagyobb gondtal is készült, lehetőleg szép hosszú gyertyán- vagy mogyoró vesszőből fonták be, úgy, hogy a végek a *kert fonákjára* (az udvar felől) kerüljenek, majd a kerítés tetejét szalmával és tövissel fedték. E magas sövénykerítés aztán kívülről ölenként cserefa *támaszokat* kapott, hogy ne dőljön ki.

44. Faragott kiskapuk: a) Miklós Zsigmond kapuja (Miklós József, jobbágy faragó munkája) 1818-ból, Dombó; b) Soós Gyula kapuja 1877-ből, Nagykend.

A 90-es években kezdődött az utca felőli *palánkok* építése. Eleinte csak a nagyobb gazdák hagyták abba a sövényvel való „bibelődést”, gyári deszkát vásároltak s ezt *verték fel*, vízszintesen, gyári lécszeggel az ölenként földbe ázott cserefa sasokra, majd a sasok tetejét befelé lejtősen lefűrészelték s erre még egy szál deszkát szegeztek kis „félfedél”-nek a kerítésdeszkák védelmére. Mivel a deszkaraktárakból hitelben is lehetett vásárolni, a kevésbé tehető földművesek is mehettek az akkori új divat után (37c, 39). Végre a harmincas évektől kezdve, különösen az országúti falvakban, megjelentek a sasok közti hevederekre függőlegesen szegzett és felül *kihegyezett* deszkákkal készült kerítések is (41a, b, d; 42). Ilyen telkeken aztán a korábbi palánkok a szomszéd udvarok felé, a sövénykerítések meg a telek hátsó felébe szorulnak.

A kapu eredetileg és lényegében a kerítés elmozdítható darabja, s így magától értetődő, hogy fejlődése kapcsolatban állott a kerítés fejlődésével. Ez különösen a 4 m széles szekérkapukra, *nagykapukra* áll, természetesen a sajátos szerepéből, működéséből és elhelyezéséből következő különbségekkel. Szerepe, hogy a körülzárt udvar a szekér számára rajta át megnyílik és ismét elzárható; ebből következik működtetése is, vagyis erős sasfa (*félfa*) körül való elfordítása, ami sarkot, zárat, minimális súlyt és egybetartó kötéseket feltételez. A bejáró kapu a telek utca felőli szembetűnő részén való helye és az egész jószágot s a benne élőket védő szerepe révén egyben az egész család

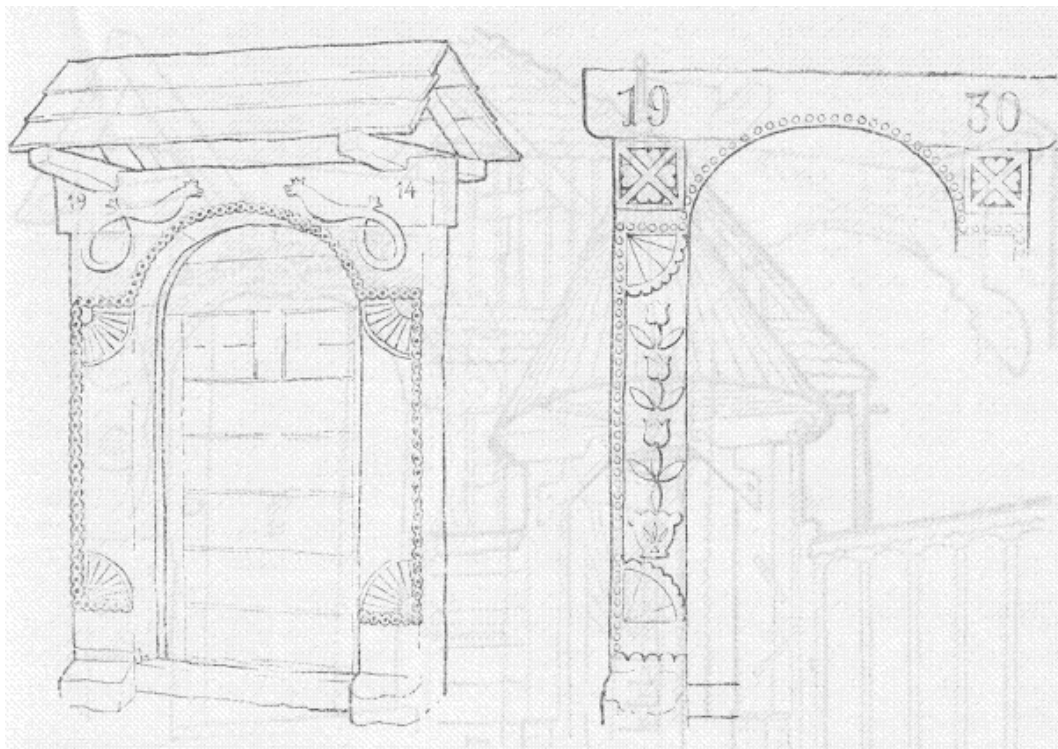
45. Faragott kiskapuk Nagykendről: a) Balázs István kapuja 1888-ból; b) Máté János kapuja (apósa munkája) 1911-ből.

jólétének jelképe, ami lehető „módos” kivitelezésben és jól zárhatóságának ősi mágikus elemekkel való „biztosításában” is mutatkozik. Nyilvánvaló, hogy a kapunak ez utóbbi jellege különösen a gazda családjának tagjai és csordába vagy itatni járó marhái számára szolgáló *kiskapunál* jut kifejezésre, többnyire sajátos helyi konvencionális formában.

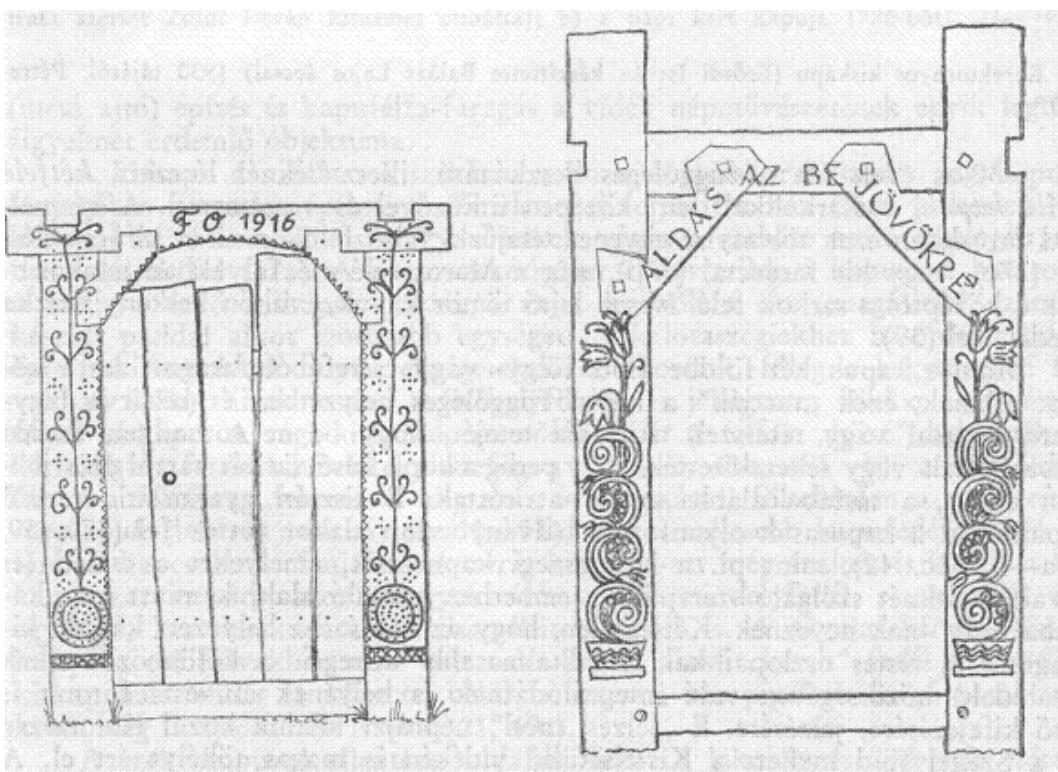
A régi sövénykerítések jellegzetes nagykapuja volt a két sasfa közé állított 3 m széles és 1,5 m magas *sövénykapu*. Független karóit egymástól 1–1 arasznyira egy *alsó*- és egy *felsőtalp*ba fűrt lyukakba ékelték. A szélső karókat alul s felül hosszabbra hagyták; alul azért, hogy a földre helyezett lapos kövön sarokként fordulhasson, felül pedig a kézzel való megfogásra, és hogy vesszőgúzzsal a sashoz fogható legyen. Hasonló kapukat ma már csak itt-ott találunk a *csűröskertnél*, a csűr előtt, vagy a juhlegelőn a juhkosárnál.

A bolti vasszeg megjelenése óta készítették léckapukat is: két vagy három hosszú hevederre függetlenül faragott léceket szegeztek. Ennek egy tökéletesebb változata Péterfalván utcai kapu volt a 20-as évekig.

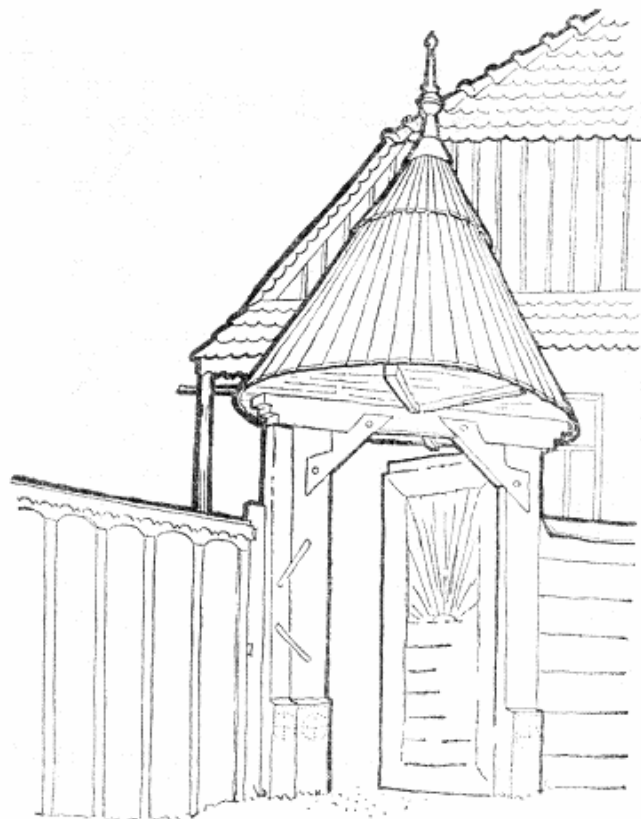
Egészen a múlt század második feléig az utcai sövénykerítésen legfennebb a nemesi udvarházak, papi és tanítói házak előtt voltak deszkakapuk, száz éve azonban ilyenek itt-ott már parasztudvarok előtt is megjelennek, s a 90-es években sokfelé elterjednek. A régi deszkakapuk a három független és fent s középen találkozó két ferde hevederre vízszintesen fölszegezt deszkából álló *szimpla*, *egybenyíló levélkapuk* voltak. E régies kapukat váltották

46. Faragott kiskapuk Nagykendről: a) Kovács Gy. István kapuja (apja munkája) 1914-ből; b) Kolcsár János kapuja 1930-ból.

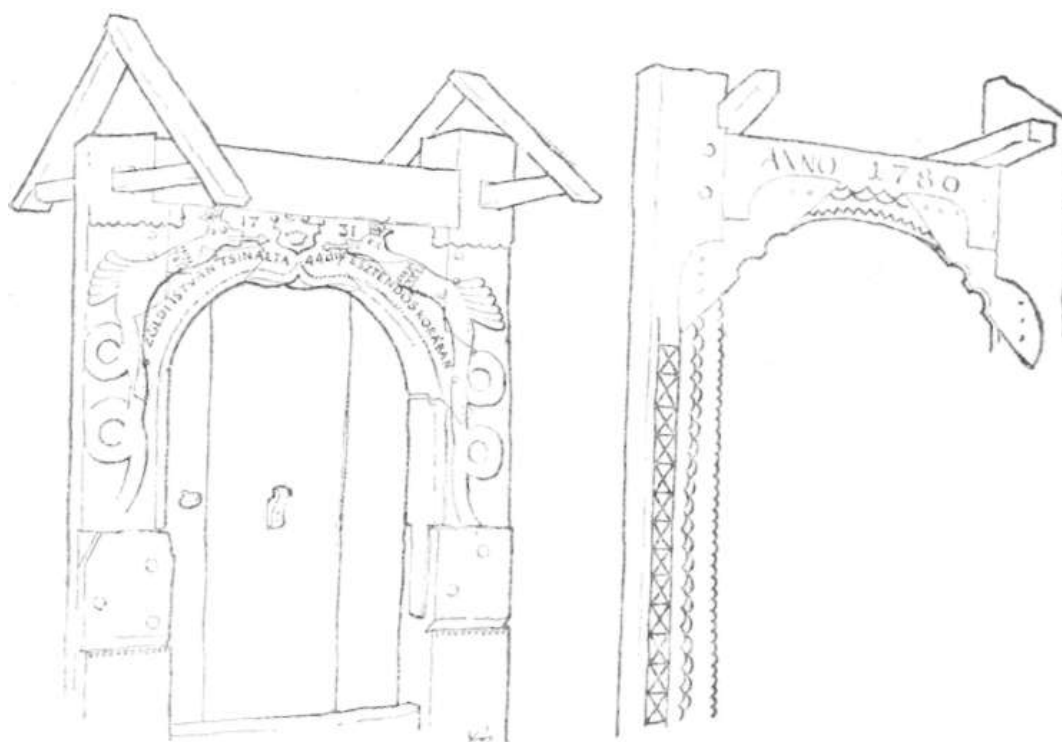
47. Hornyolt díszű kiskapuk: a) 1916-ból, Hari; b) az 1940-es évekből, Istvánháza.

48. Kerek tornyos kiskapu (Erősi István készítette Balázs Lajos áccsal) 1930 tájáról, Péterfalva.

fel a 30-as évek óta a függőleges deszkázású, illesztéseknél lécezett, *kétfelé nyíló kapuk*, vassarkokkal, lent középen ütközővel és vasretesszel. A vízmeléleti falvakban ezek többnyire egyenes tetejűek, felső felükön cifra kifűrészeléssel (37c), vagy kis faráccsal (37b), míg a Maros felé eső falvakban gyakoribbak a középtől a sarkok felé ívesen lejtő tömör kapuk, ívükön keskeny deszka „fedél”-lel (39).

Mind e kapuk két földbe ásott tölgy- vagy cserefából faragott sasfa között állanak, ezek „tartják” a kaput függőleges helyzetben és bezárva (egyszerű gúzzsal vagy retesszel). A sasfa tetejét, hogy be ne rothadjon, ferdén lecsonkolták vagy lekerekítették, hogy pedig a kapu felső sarkát tartó gúzs jobban álljon, a sasfába alább „nyak”-at róttak. E tisztán gyakorlati eredetű idomítással a kapusok olyanforma bálványoszlop alakot vettek fel (37b, 39, 40a–b, 41c, 42), mint pl. a kalotaszegi kapuzábék, amelyeket a család (és javai) védelmét szolgáló szerepük és emberhez hasonló alakjuk miatt ott „kapubálvány”-nak neveznek. Kétségtelen, hogy az utcasorba helyezett kapuk, ki-magasló és testes oszlopaikkal, legalkalmasabb közegei a különböző telkek (családok) közösségében való integrálódásnak és helyének művészi formát is öltő kifejezésére, jelzésére. E „jelzési mód” néprajzi tájaink közül Kalotaszeg és a Székelyföld mellett a Kis-Küküllő vidékén is magas tökélyt ért el. A kapu a maga egészében, különösen pedig az ember bejárására szolgáló *kiskapu*

49. Faragott kiskapuk Magyarlapádon: a) Molnár Feri Mihály Zöldi kapuja 1731-ből (felirata szerint Zöldi István kismemes csinálta); b) a papi kert kapuja 1786-ból.

(utcai ajtó) építés és kapufélfa-faragás a vidék népművészetének egyik legtöbb figyelmet érdemlő objektuma.

A kiskapu a vidéken a szekérral való ki-bejáráskor használt nagykaputól lényegében független építmény. Kezdetleges formáit a ház előtti kiskertek, néhol más belső kerteken is, vagy a telkek végén a mezőre nyíló *gyalogkapuk*-ban találjuk fel (37a). A nagy szekérkaput építészetiileg a kapuzábé határolja, a mellette levő kiskapu viszont a rajta kijövők s ott „megállók” számára készült paddal alkot szorosabb egységet. A kalotaszegiekhez hasonlóan *talpra* épített kiskapukkal csupán elszigetelten találkozunk, főleg a hegymegetti falvakban (37b); általánosabb a Székelyföldön is jellegzetes földbe ázott *kapufélfás* kiskapu. A régi kiskapuk *szemöldökfáját* a félfák „közé” helyezték – kétfelől kis ferde kötésekkel összefogva (37b–c; 41b, 49a–b); a szemöldökfának a félfákra „fektetése” alig száz éve szokásos, föltehetően a nagy *cinterekapuk* (bejárók) mintájára (50–51), ami a szélesebb kapufedélre való át-téréssel kapcsolatos. Emlékeznek arra, hogy itt-ott még szalma is került a kiskapu szarvzatára, azonban gyakoribb volt a zindelyfedél, s „mindig” volt egyszerű, két deszkadarabból összeállított fedél is. A Gyulafehérvár–Enyed irányába eső falvakban nem volt ritka a kúp alakú „kerek” fedél sem (48). A kiskapunak rendes fa *kilincse*, belül fa *retesze*, vas pipákon forgó *sarokvasai*, kívül meg fa *ajtóhúzója* is volt (21, 49a).

A szekérkapuval ellentétes oldalon, tehát a lakóház és kiskertje előtt, a kiskapuuval egyre inkább összeépülve található – különösen a forgalmasabb

utcákon – a *kispad*, ahova tavasztól ősziig szabad idejében, főleg vasárnap kiül egy kis szemlélődésre s beszélgetésre a gazda feleségével. Istvánházán és Hariban emlékeznek még a ház töltéséhez hasonló tapasztott sárpadra is, azonban napjainkban már csak cöveklábú (37b, 38), vagy éppen a fedelet tartó oszlopokhoz fogott padokat látunk (39, 53). A fedett padok mögött a kerítés áttört, rajta beláthatni az udvarra.

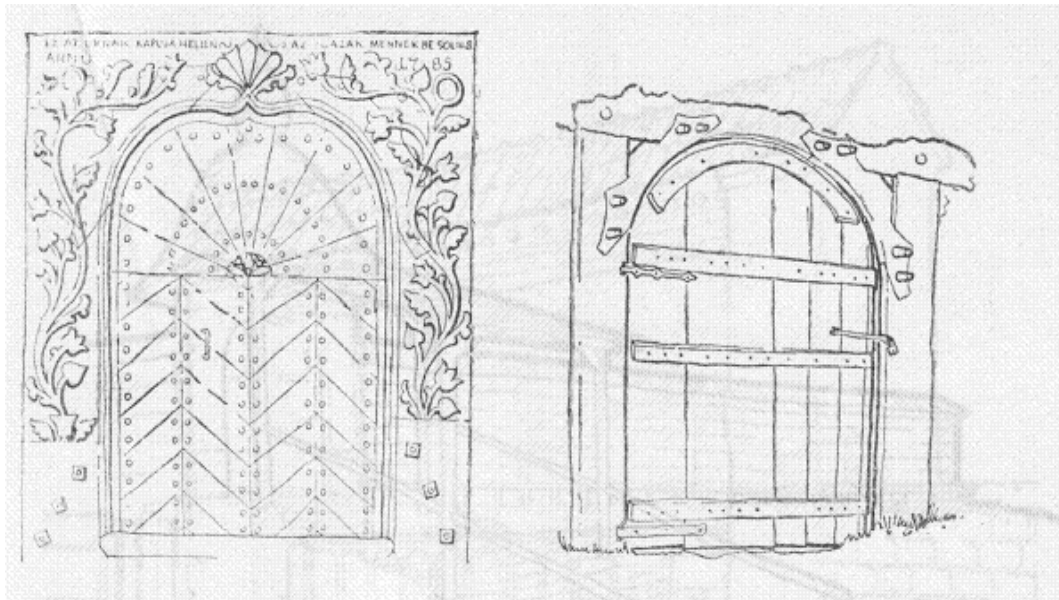
A kiskapu tehát valóságos összetett épület, melynek a térbe, környezetbe való tökéletes beillesztése, helyes arányai és a legalkalmasabb építészeti elemekkel való jó „gazdálkodás” kis méreteiben is biztosítja a monumentális hatást. A formák játékában – például a fedelek, a kiálló szegfejek, a pad mögötti rács vagy félig nyitott ajtó fény-árnyék játékában – jelentkező elsőrendű esztétikai hatások mellett a kapufélfák akár legművesebb faragása is csupán kiegészítő jellegű. Pedig ez is külön figyelmet érdemel.

A vidék kapuinak gazdag és változatos faragványai közül a legkorábbi réteghez tartoznak egyes régi parasztkapuk félfáinak mértanias stilizálású, napkorong és emberalak ábrái (37b, 38, 40d). Ezek eredeti mágikus (gonoszűző) jelentése nyilvánvaló. A legrégebb, XVIII. századi, évszámos kiskapukat Lapádon találtuk. Az itteni, 1731-ből való sárkányos kapu – a sárkány népmeséinkben is a bejáratot őrzi – egykori kurtanemes porta elé készült (49a), az 1786-os évszámú parochiális kertkapun viszont a középkori kő templombejáratok faragott díszítésének stíluselemeire ismerünk (49b), míg a majdnem egykorú, monumentális, ún. lépcsőskapu faragványa már jellegzetes erdélyi reneszánsz virág-ornamentika.

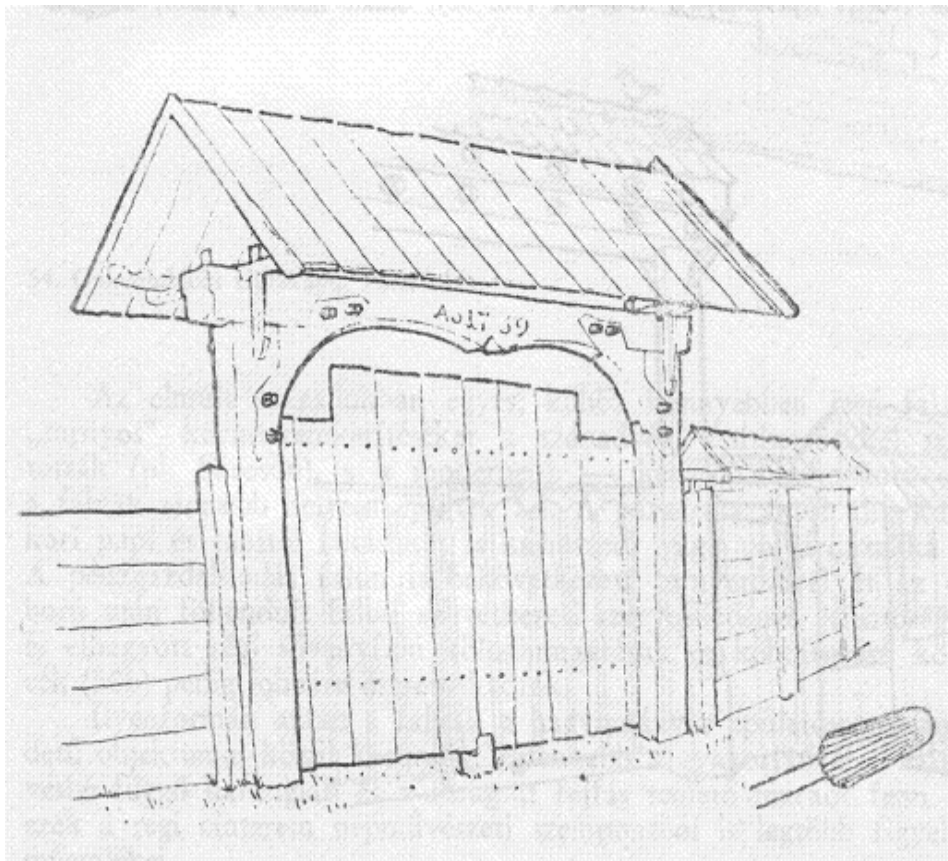
A marosszéki kapufaragással való kapcsolatra mutat egyes régi vízmel léki kiskapuk felső sarkainak erősen domború csigás kiképzése (44), valamint a Balavásár–Kend környéki jellegzetes feldolgozású népi reneszánsz cserepes virágfüzér díszek (45). Figyelemre méltó, hogy az 1731-beli lapádi kapu sárkánymotívumának kezdetlegesebb rajzaival a távoli Nagykenden is találkozunk (45b, 46a), s talán a néphit ugyancsak házőrző, ún. házikigyóját ábrázolja az az 1877-ből datált nagykendi kapufaragvány, amelyen még a küllős napkorong is előfordul (44b). A XX. századi kapufaragványok technikában és gondosságban egyaránt visszaesést mutatnak. Míg a XVIII. és XIX. században a kapufélfákon még kivételes a bemetszett vonalas díszítés (37b, 38, 44a), a XX. században már mindenrendű kiskapunál kerek vésővel hornyolt gyors, vonalas díszítés az általános (47a–b). A kapufélfák díszítésének e sívárságát csak némileg pótolja a 30-as évek óta az utcai ajtókon divatos, cifra *deszkázás* (43).

5. A CINTEREM

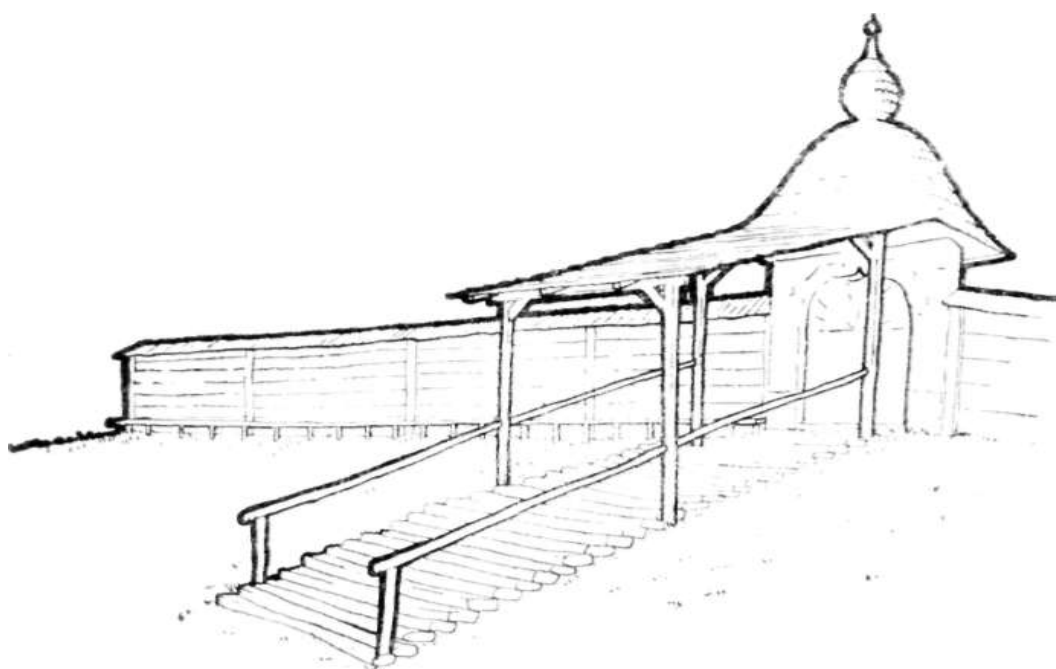
A helybeli közösséget szolgáló s egyúttal ezt képviselő, ugyancsak parasztácsok és -faragók által, de különösebb mesterséggel emelt építmények reprezentatív együttese volt századokon át, míg csak jelentőségét nem veszítette, a *cinterem*. A cinterem rendszerint a régi település közé benyúló magaslaton épült középkori kőtemplom körüli régi temető (középkori latinban: *coemeterium*, *cimeterium*), és különböző más rendeltetésű építmények – a harangláb és a papilak mellett a reformáció óta a tanítói lakás és iskola, a kölcsönmagtár és -pince – bekerített helye, ahova a cinteremkapun át van a bejárat.

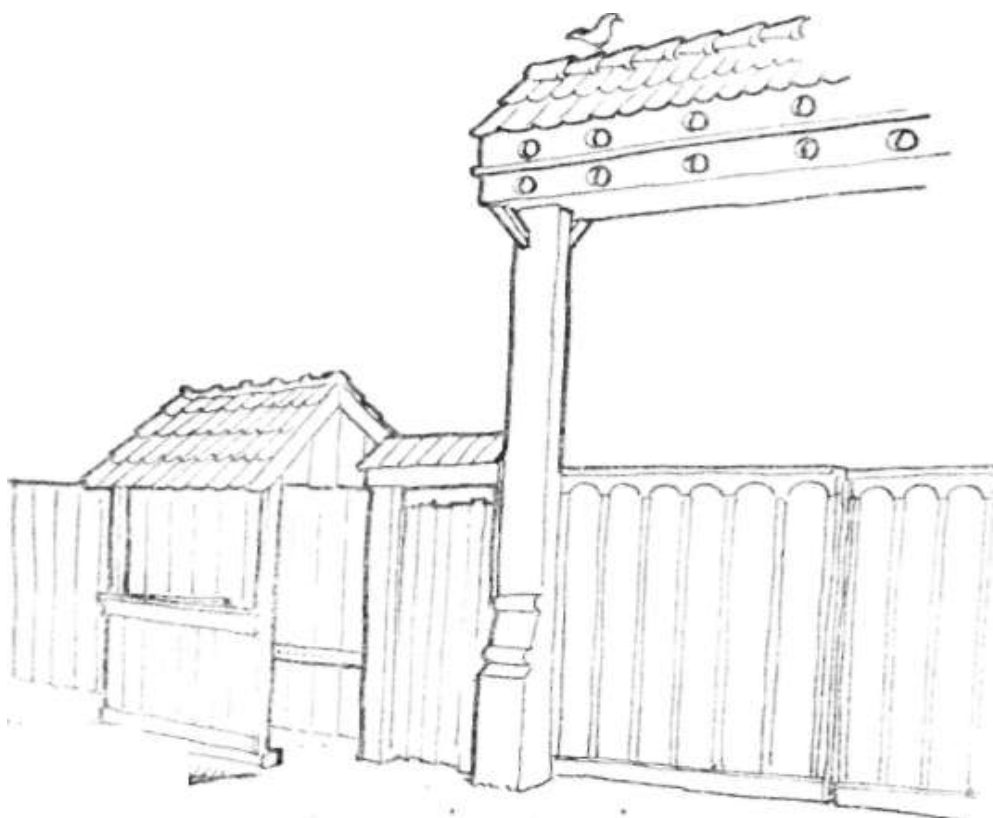
50. A cinterem vörösre festett faragott díszű kapuja 1785-ből és az egyházközségi borkölcsonzó pincéjének vasalt ajtaja a XVIII. századból, Lapád.

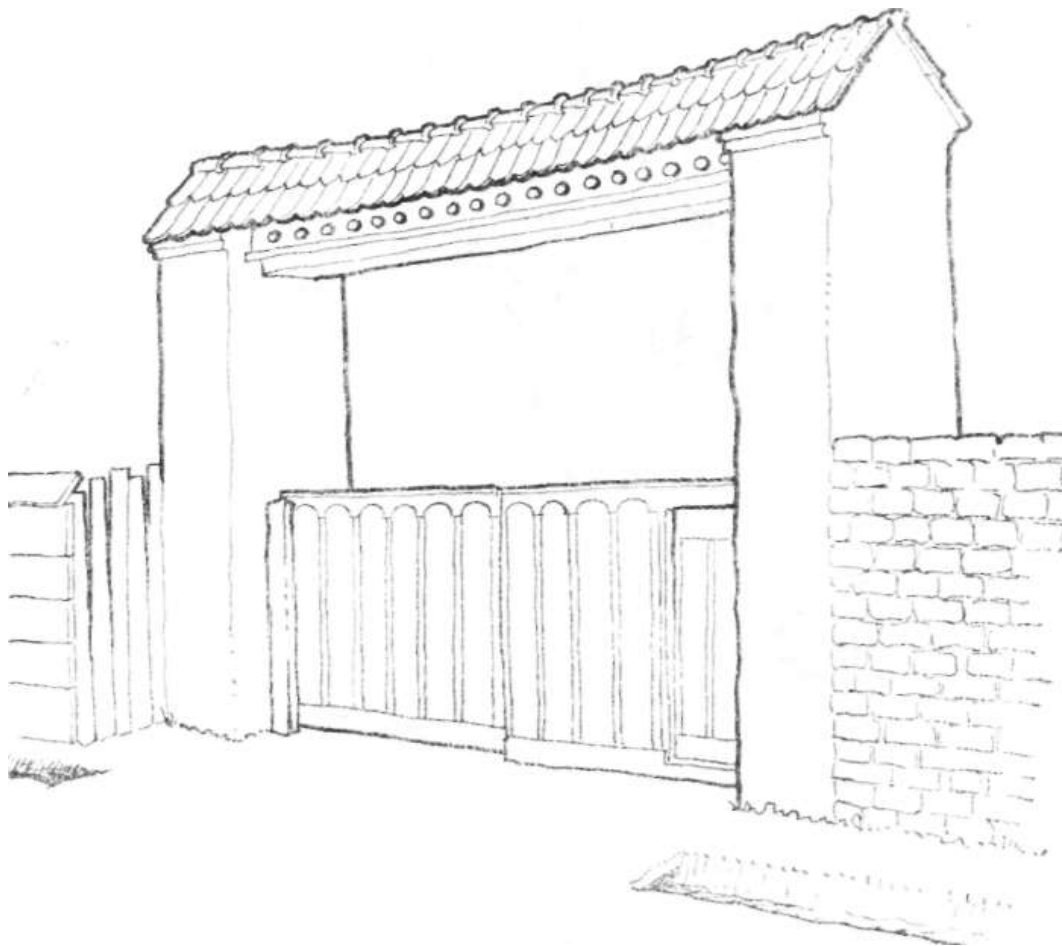
51. A cinterem déli kapuja 1769-ből (valamikor galambdúcos volt; oldalt a pirosra festett fejű faszeg), Lapád.

52. A cinterem fedeles lépcsőskapuja 1785-ből (vö. 50); oldalt hosszú padsor, Lapád.

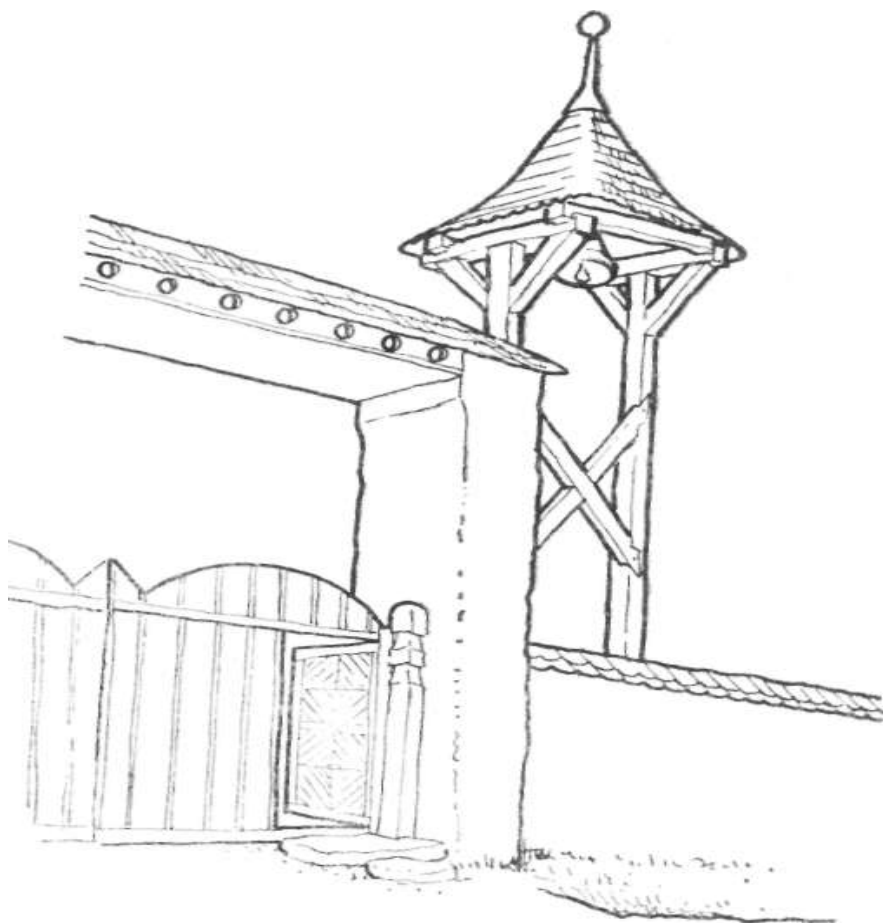
53. Galambdúcos nagykapu és fedeles pad, Péterfalva.

54. Galambdúcos téglakapu, Péterfalva.

Az elmúlt századokban egyes, kőhöz könnyebben jutó falvakban épült „tornyos” kőcinteremkerítések a századvégi építkezésekkel sokfelé lebontották (pl. Sároson), s a modernebb – később államosított – iskolák is a falvak téresebb helyein épültek fel. A parasztházaktól alig különböző egykori papi és tanítói lakásokat is kúriaszerű vagy polgárházakká építették át. A pénzgazdálkodás falun is bekövetkezett térnyerésével és az első világháború után föllendült falusi szövetkezeti szervezkedéssel jelentőségüket veszített és elhagyott régi sövényfalú kölcsönmagtárak és kőboltozású kölcsön-borpin-cék (50b) pedig jobbra összeroskadtak.

Ilyenformán aztán a falvak e hagyományos épületcsoportjának népi eredetű objektumai közül korunkig legfennebb a gyakorlati élet változásaitól kevésbé függő harangláb és a faragott fejfás temető maradt fenn. Viszont épp ezek a régi cinterem népművészeti szempontból is legtöbb figyelmet érdemlő műemlékei.

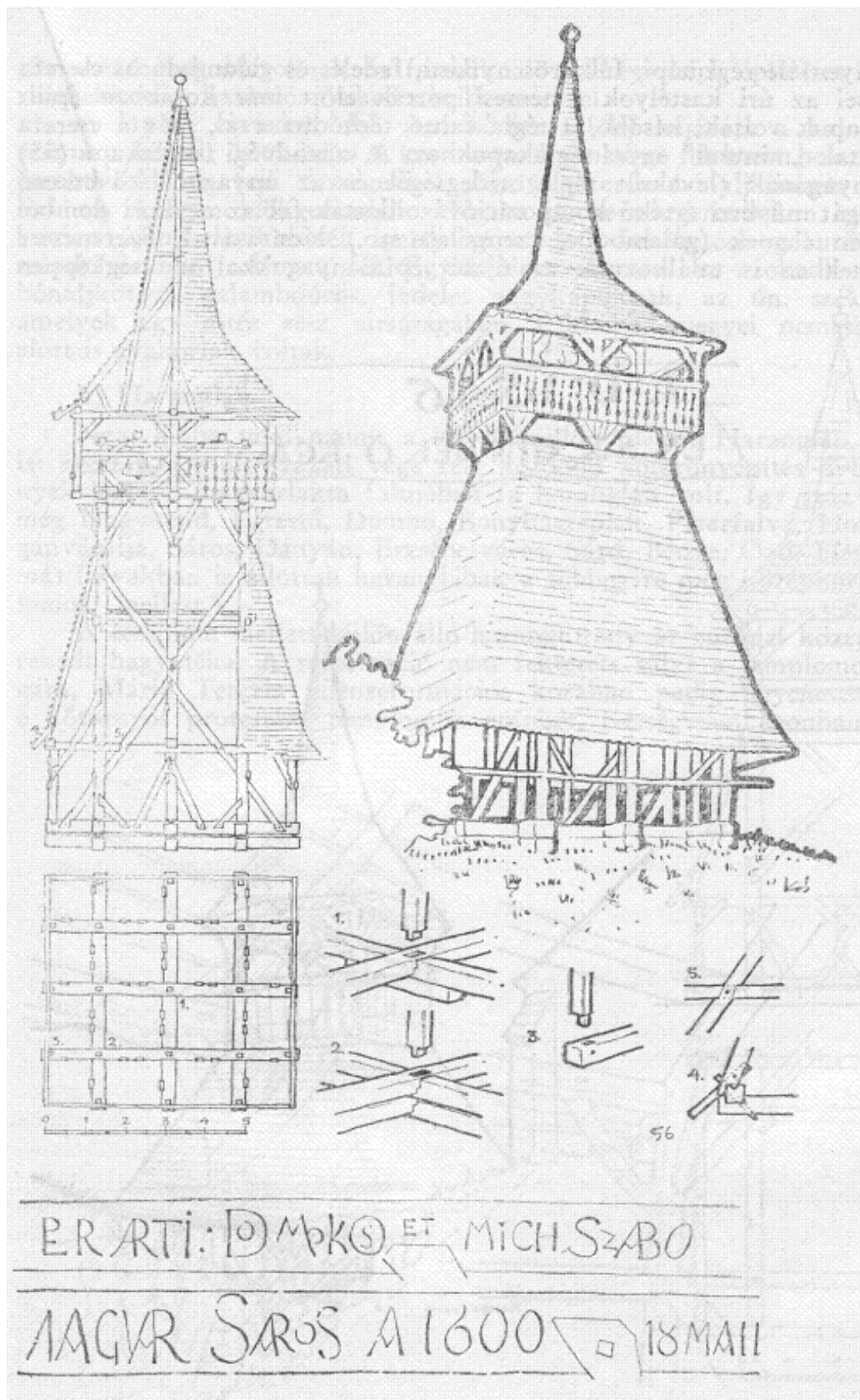

55. A régi iskola galambdúcos kapuja a csengővel, Dombó.

a) Cinteremkapu

A vidék magyar népi kapuépítését vizsgálva különös figyelmet érdemelnek a paraszttelkek előtt álló kiskapuknál nagyobb méretű és díszesebb faragású, erősebb konstrukciójuk révén pedig gyakran századokat átvészelt *cinteremkapuk* (50, 51, 52). Míg az utcasorban épített telekkapuk elhelyezkedése csak egyféle rend szerint történhetett, a dombon levő cinterem kapujának az épp adott környezetbe való illesztése sajátos gyakorlati és művészi szempontok mérlegelését és összeegyeztetését igényelte.

A nem mindennapi feladat egyik nagyszerű megoldása az összetettsége, vegyes stíluselemei, többszörösen alakított volta ellenére is egységes és mély benyomást keltő, XVIII. századi lapádi *lépcsőskapu* (52). Népies reneszánsz faragása (50a), barokkos tornyú fedele és remekbe készült vasmunkái (21f) mellett is a kapu művészi értéke a „bejárattal” kapcsolatos másik két objektummal, a fedeles lépcsőfeljáróval és a gyülekezetbeli idősebb férfiak pihenőtanácskozó „szakállszárítójával” együttesben jut érvényre; mert a teljes mű a népeletben funkcionális egységet képező s a térbe is tökéletesen beillesztett nagyszerű épületkomplexum.

56. A sárosi harangláb (felirata: PER ARTI: DOMOKOS ET MICH. SZABÓ MAGYAR SÁROS A[NNO] 1600 18 MAII), távlati és szerkezeti rajzok.

Míg az ilyenféle régi népi, félkörös nyílású, fedeles és galambdúcos cserefa kapuk előképei az úri kastélyok s nemesi porták előtt már korábban épült boltozott kőkapuk voltak, később, a téglafalusi térhódításával, már a cserefa kapuk szolgáltak „mintául” egyes téglakapukhoz. A századvégi iskolakapu (55) újabb építőanyagának (levakolt téglák) ridegségét és az anyagból következő forma sivárságát művészi értékű kompozícióvá oldották fel az egykori dombóki mesterek egyéb elemek (galambdúc, csengőláb stb.) társításával. Szerencsére még más esetekben is találkozunk az újabb építőanyagokkal szükségképpen

57. A herepei harangláb (felirata: A[NNO] D[OMINI] ÉN SZEGINI BEKÖ JACAB CZI[NÁLTAM]), távlati és szerkezeti rajzok, valamint a koszorúgerenda felirata.

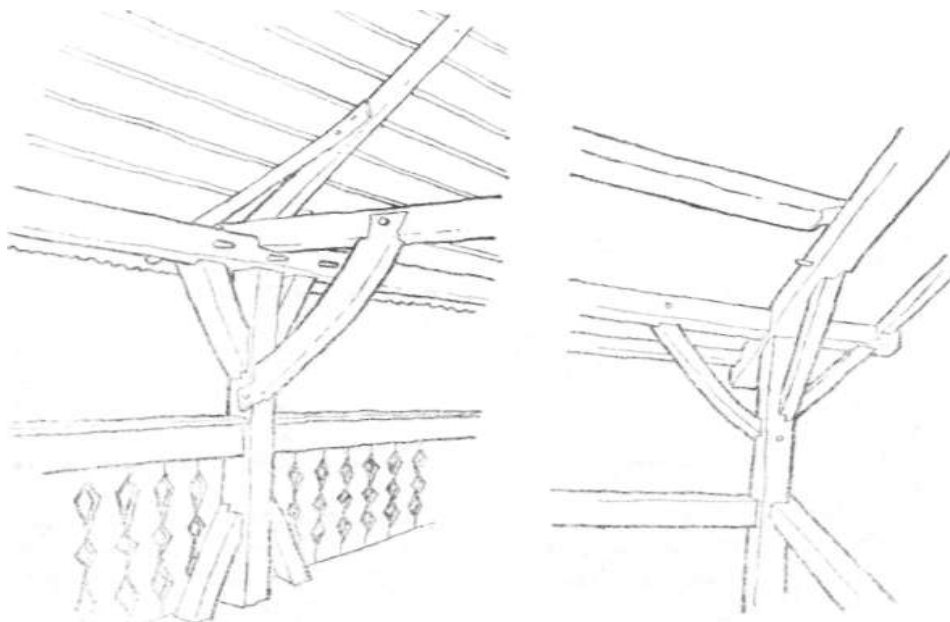
jelentkező megoldásoknak és formáknak a helyi népi építészet hagyományos rendjébe való, hasonlóan sikeres beillesztésével.

A lapádi cinterem déli (temetőrész felőli) bejárója a halottvivő szekér számára készült 1769-ben. A két magas kapulábra fektetett hosszú szemöldökgerendát díszes fejű faszegekkel rögzített ferde hónaljkötések fogják a lábához. A szemöldökgerendához fogott kis keresztgerendákon nyugszik a láthatóan újabb deszkafedél, amely az eredeti, feltehetően galambdúdra épített zsindeyes tetőt váltotta fel. Egyik régi változata ez azoknak a lekerekített hónaljkötésű, galambdúcos, fedeles nagykapuknak, az ún. székelykapuknak, amelyek egy ajtós rész társaságában a kisebb, megyei nemesi udvarházak előtt is gyakoriak voltak.

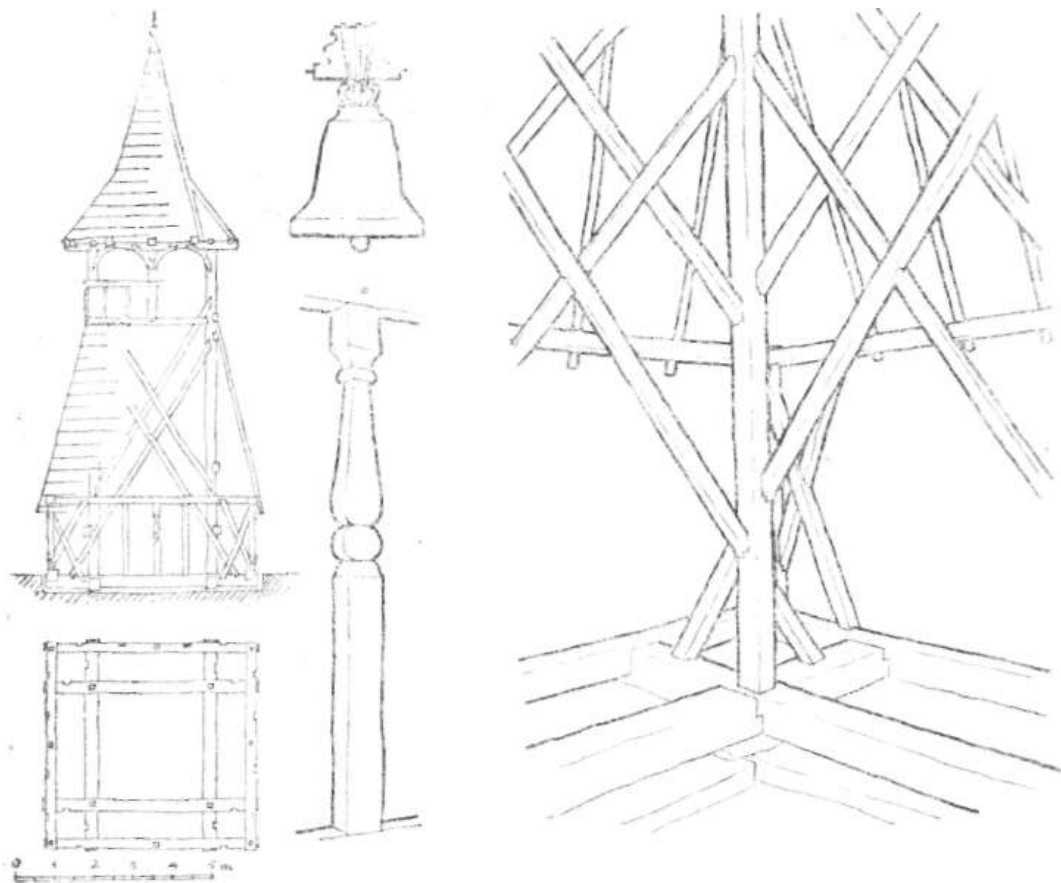
b) Harangláb

Nem hiába találkozunk a Kis-Küküllő vidékén Harangláb nevű faluval is: egészen a múlt század vége felé kezdődő kőtoronyépítés divatjáig a környék legtöbb magyarlakta falujában fa harangláb volt. Így száz évvel ezelőtt még Nagykend, Egrestő, Dombó, Bonyhaszéplak, Péterfalva, Hosszúaszó, Gógánváralja, Sáros, Dányán, Erzsébetváros, Sárd, Bénye, Ózd, Herepe, Sülye és más falvakban is állottak haranglábak a többnyire még középkori kis kőtemplomok mellett.²

A templom mellett külön álló harangtorony az európai középkor itt megrekedt hagyatéka. A reformáció nem fektetett súlyt a templomok mutatóságára, Mária Terézia ellenreformációs korában pedig egyenesen tilalmazták a kőtornyos protestáns templomok építését. Kétségtelen azonban, hogy a vi-

58. Harangláb felső tornáca (erkély), részletek: a) Sáros (vö. 56); b) Herepe (vö. 57).

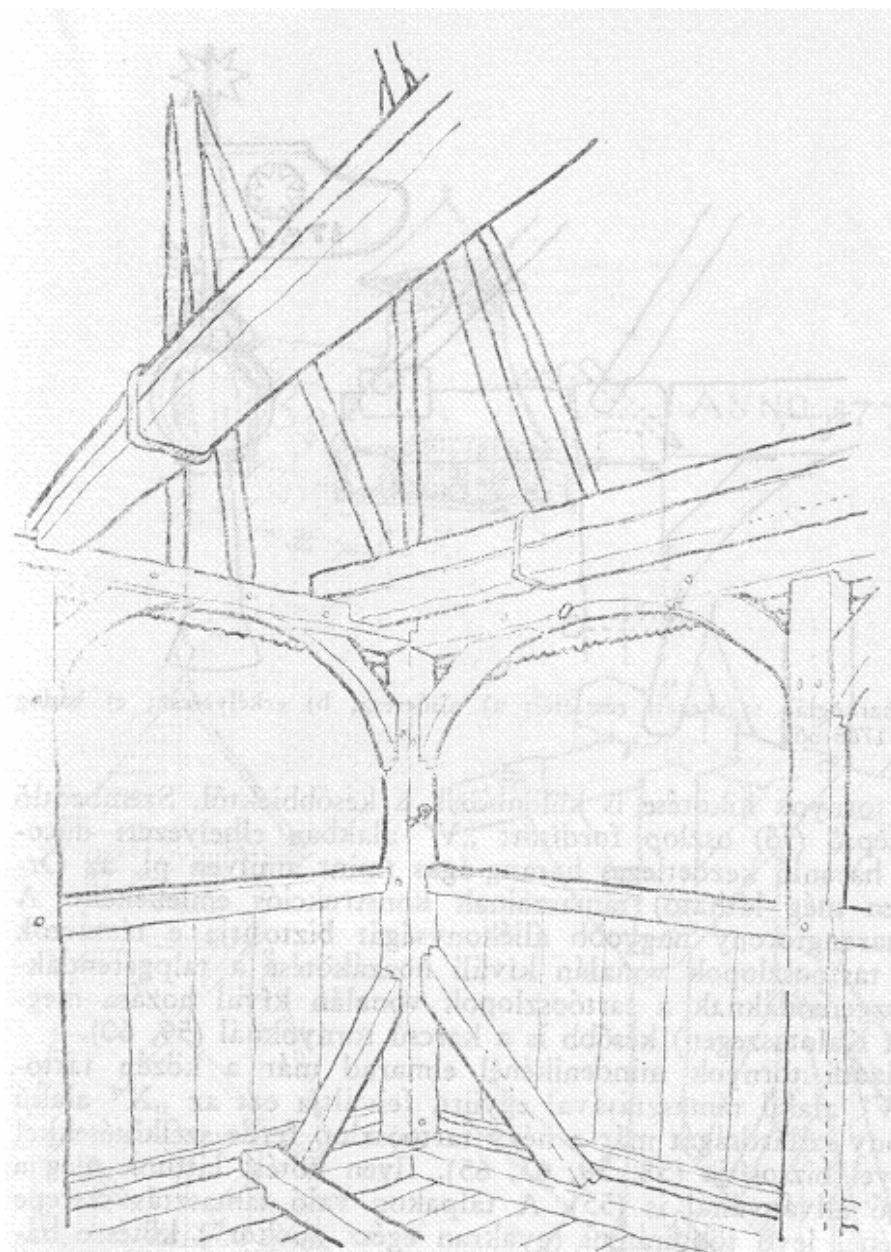

59. A gogánváraljai harangláb: szerkezeti és részletrajzok (harangfüggesztés és az alsótornác középső oszlopa).

60. A gogánváraljai harangláb alsó fele belülről (részlet).

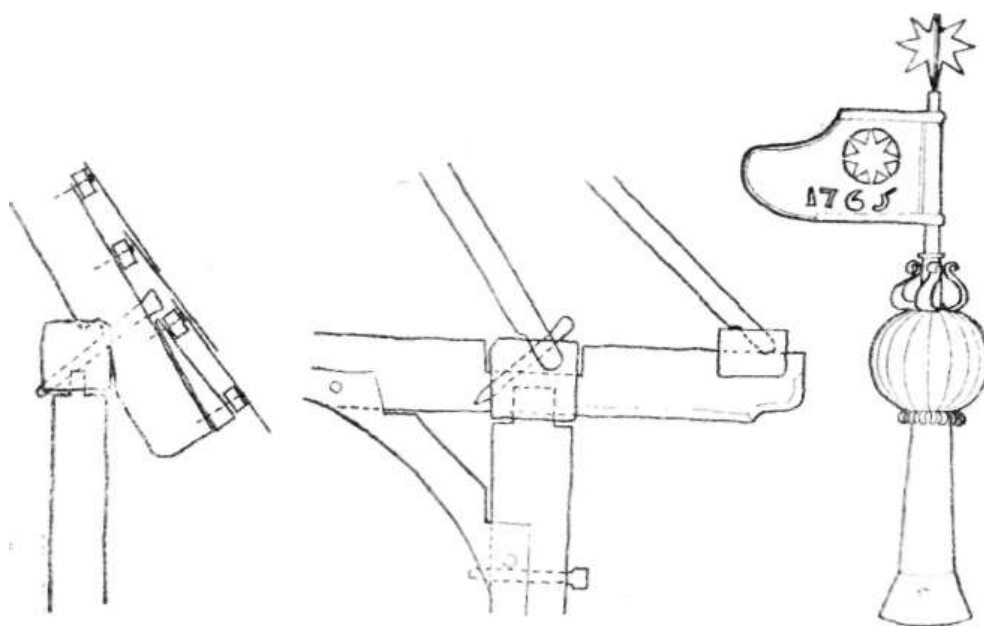
déken a faharanglábak fennmaradásának kedveztek az olyan sajátos helyi körülmények is, mint, negatíve, az épületkő hiánya és a csúszós talaj, pozitíve pedig a bőséges tölgy- és cserefa erdők. Hasonló tényezők tartották fenn a haranglábakat Háromszék, Marosszék, a Mezőség, Kalotaszeg és Szilágyság, valamint a kárpátalji Bereg, Ung és Zemplén, a felvidéki Felső-Vág és Garam, vagy a dunántúli Göcsej és Őrség csere- és tölgyövezeti falvaiban.³ Mivel azonban e nagy kiterjedésű vidékről mindeddig csupán elvétve vannak felmérések, szerkezeti rajzok, haranglábaink „dialektusai” még korántsem körvonalazhatók. Ezért néhány Kis-Küküllő vidéki harangláb alaposabb megtekintése (56–65) és szerkezetük alakulásának időrendi vizsgálata (68) nemcsak e vidékre, hanem általában is tanulságos lehet.

Mindenekelőtt azt látjuk, hogy a fennmaradt haranglábak közül a régebbiek (XVII. századiak) nagyobbak (56, 57, 64), a XVIII–XIX. századiak fokozatosan kisebbek, a sor végén pedig a már csupa vasszeggel összefogott múlt századi tornyocska áll (59, 63, 65). Ez nem lehet egyszerű véletlen, hanem inkább azzal magyarázható, hogy a régi tornyok közül a leghatalmasabbakat a kőtornyok idején is érdemesnek tartották fenntartani, míg a kisebb egyházközségek kisebb fatornyóikat is csak később tudták felépíteni.

61. A gogánváraljai harangláb erkélye belülről (részlet).

A fatornyok tagolását tekintve szembetűnőbb, hogy a Kis-Küküllő vidékén csupán a legrégebbi, 1600-ban épült sárosi haranglábnak van még a gótikából „örökölt” erkélyes harangháza (56), szerkezeti szempontból pedig feltűnő, hogy a két legrégebbi és egyben legmagasabb harangtorony áll kilenc lábón, míg a későbbi (kisebb) épületek csupán négy oszlopon állnak. E különbség a régi és újabb építéstechnikával legfennebb olyan értelemben állnak összefüggésben, hogy a XVII. században még könnyebben lehetett akár több hatalmas oszlopnak való sugár törzsű cserefát találni.⁴ Elsőrendű indoka azonban a kilencoszlopos építésnek a haranglábak nagy mérete. Ilyen esetben, természetesen, az egymásra rakott hatalmas talpfák „hálózata” kiegészül még egy vagy két közbeiktatott gerendával (56, 64).

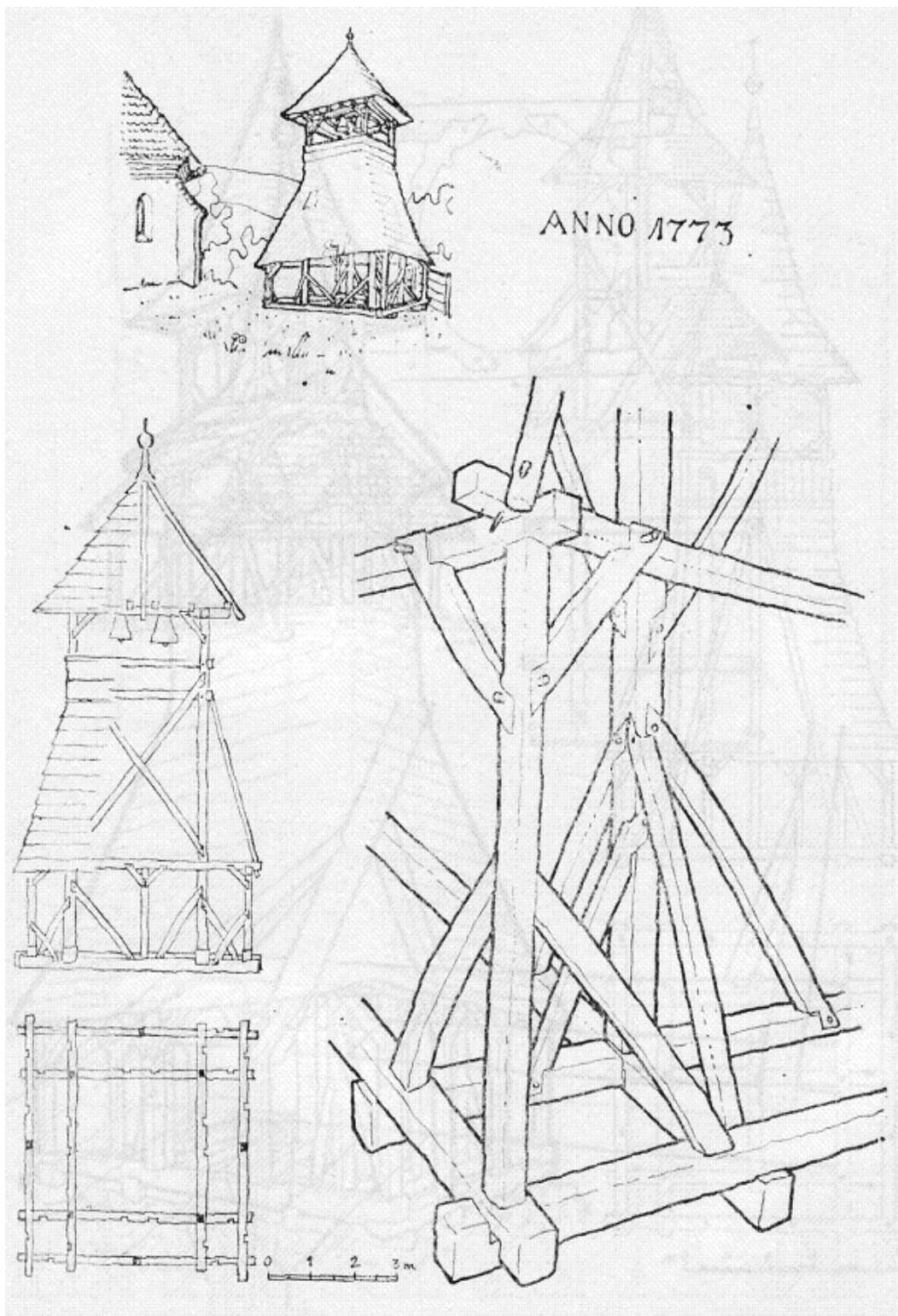

62. A gogánváraljai harangláb szerkezeti részletei: a) alsóeresz; b) erkélyeresz; c) bádor toronygomb zászlóval, 1765-ből.

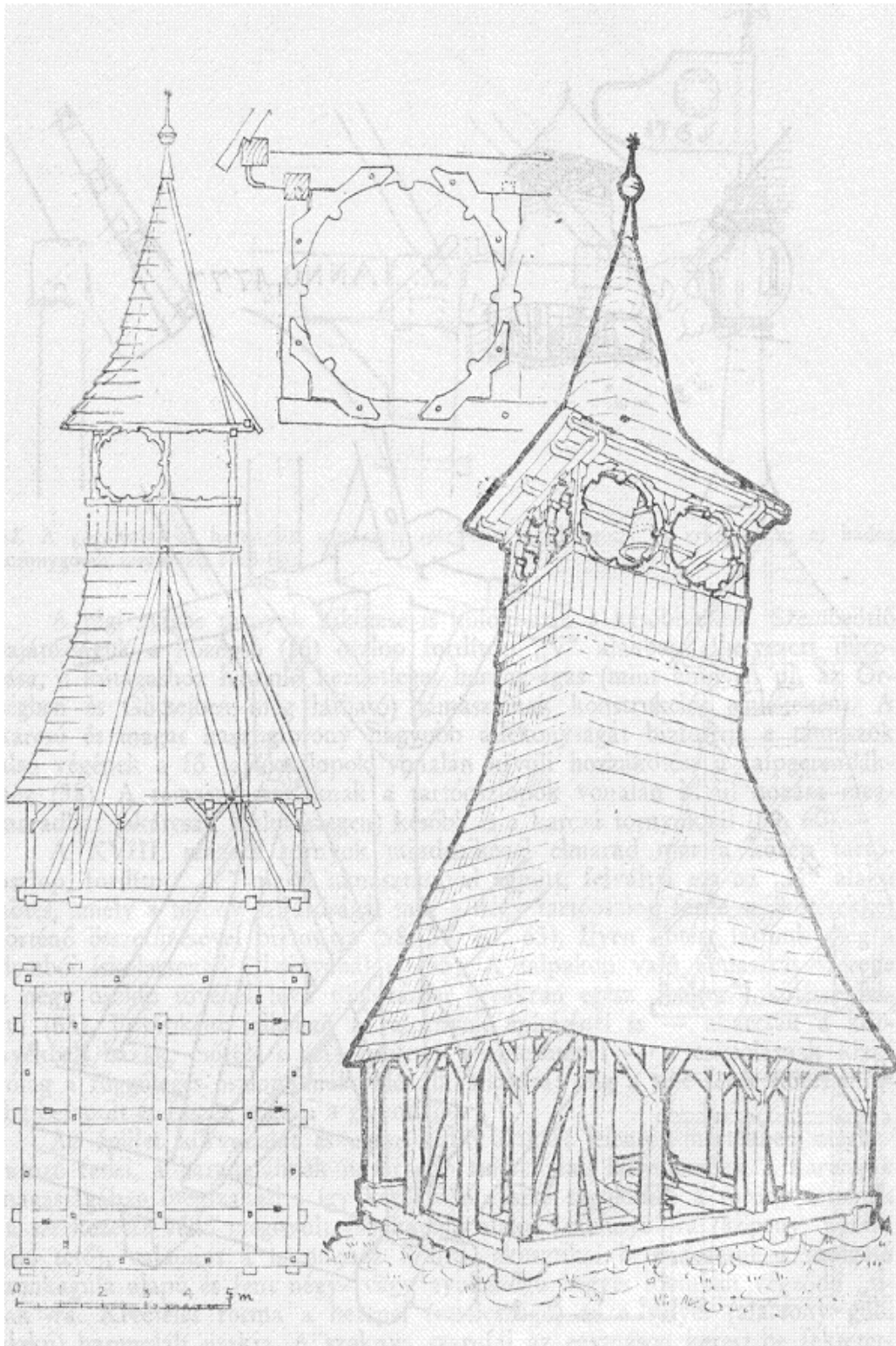
A régi magas tornyok kikötése is különbözik a későbbiektől. Szembeötlő sajátosságuk a középső (fő) oszlop fordított „V” alakban elhelyezett dúcolása, a kútágashoz hasonló kezdetleges harang-ágas (mint amilyen pl. az Őrségben és Göcsejben még látható) támaszainak konstrukciós emlékeként. A karcsú és magas harangtorony nagyobb állékonyságát biztosítja e támaszok alsó végének a fő tartóoszlopok vonalán kívüli hozzákötése a talpgerendákhoz (58). A támaszgerendáknak a tartóoszlopok vonalán kívül hozása megmaradhat (akárcsak Kalotaszegen) később is a karcsú tornyoknál (59, 60).

A XVIII. századi tornyok mindenikénél elmarad már a közép tartóoszlop, fordított „V” alakú támasztásával együtt, felváltja ezt az „X” alakú kötés, amely a torony szilárdságát már a négy tartóoszlop ferde szélkötésekkel történő összefűzésével biztosítja (58, 59, 63, 65). Ilyen kötetést láttunk még a dombóói iskolacsengő állványánál is (55). A talpakon való támasztás szerepe a négy oszlop tövével levő többirányú (gyakran egész „bokor”) kötésre hárul (63). Egyébként jellemző a fatornyok építésénél is – akárcsak a környékbeli házak, csűrök s más épületek szerkezeténél – a csapolásnak kizárólag a függőleges oszlopoknál való alkalmazása; míg a sok ferde kötés mindig belapolt és faszeg rögzíti a gerendához.

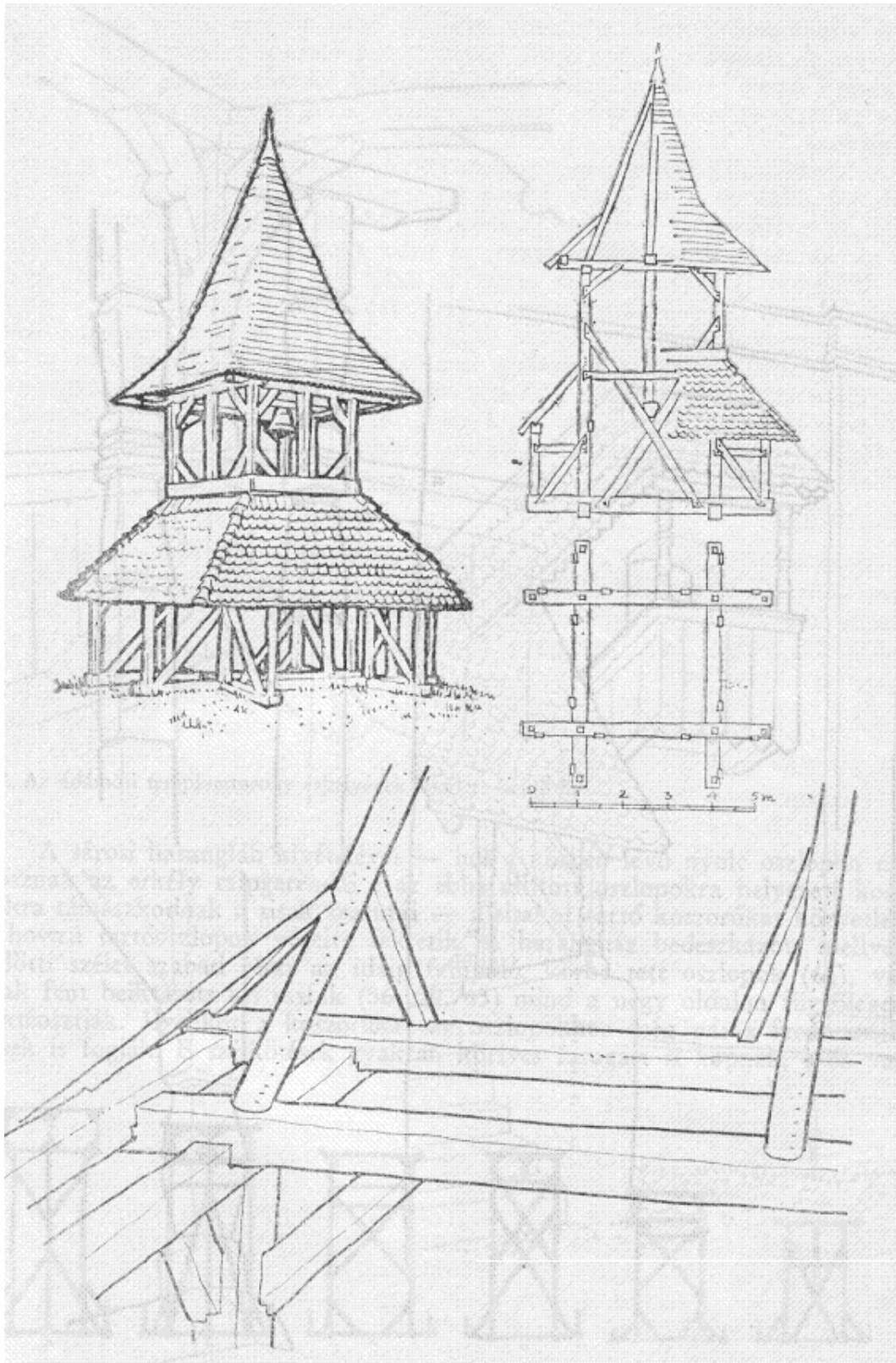
Az épület körvonalát és egész külső alakját jelentős mértékben meghatározó fedél, a haranglábnak nevet adó funkciójából következően, a harangok magasságában megszakad s így két külön részre tagolódik: a torony testének fa szerkezetét védő megnyúlt csonkagúla alakú „szoknyá”-ra (köpeny, palást, alsó tető), valamint a harangház fölötti, akusztikai berendezésül is szolgáló csonkagúla alapú és fent négy- vagy nyolcszögű hegyes idomban végződő „sisak”-ra. Kivételes forma a herepei (nyolcszögű) és a sülyei (alacsony gúla alakú) harangláb sisakja. A szoknya szarufái az egymáson keresztbe fektetett talpak végébe (56) vagy a talpak végeire körben fektetett tornáctalpakba csapolt sasokra helyezett koszorúkon támaszkodnak, csüngő eresszel.

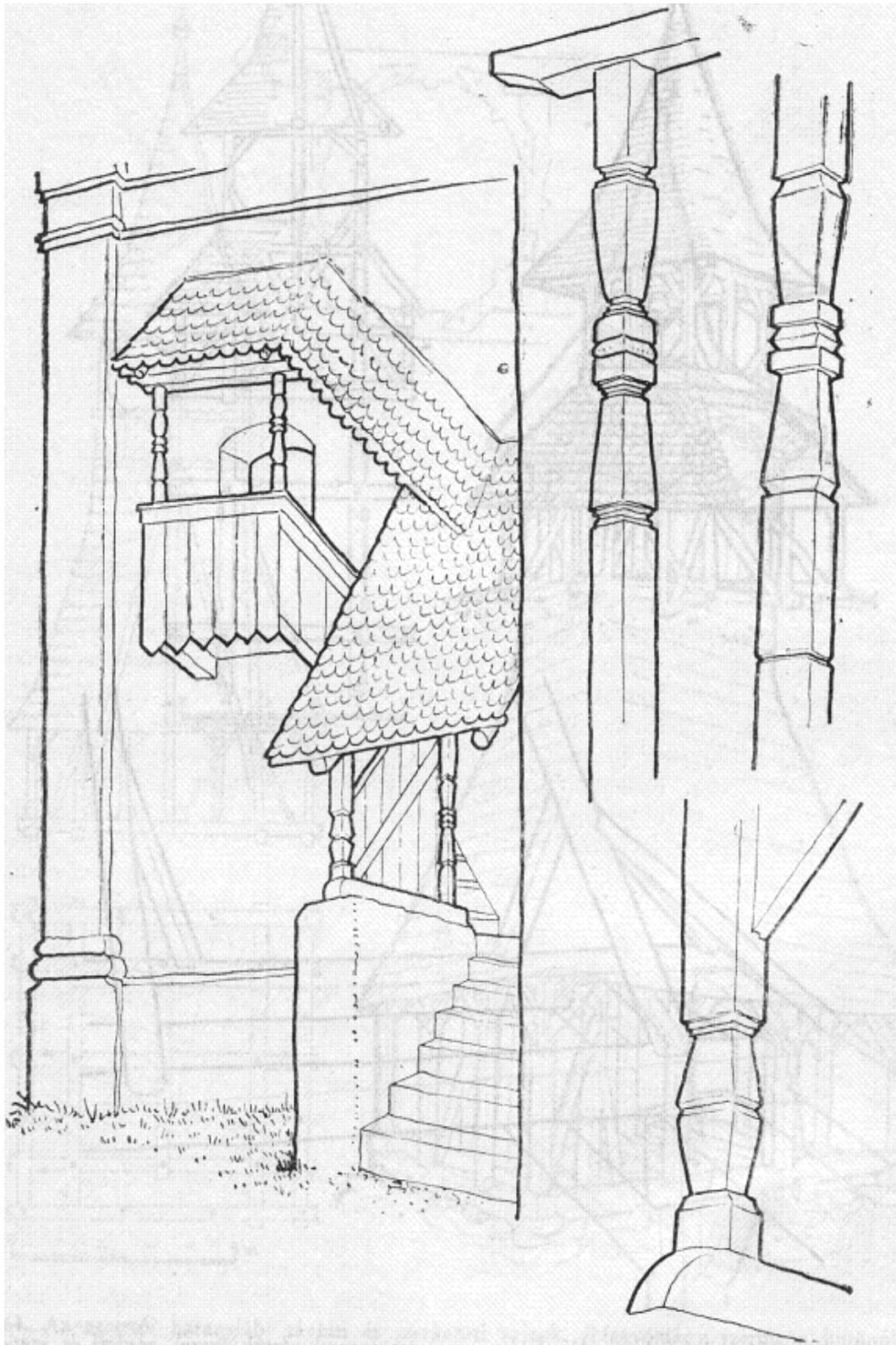
63. A sülyei harangláb; felirata szerint 1773-ban épült; távlati és szerkezeti rajzok, valamint részletrajzok: az egyik szélkötésen levő évszám és a harangláb egyik alsó sarka.

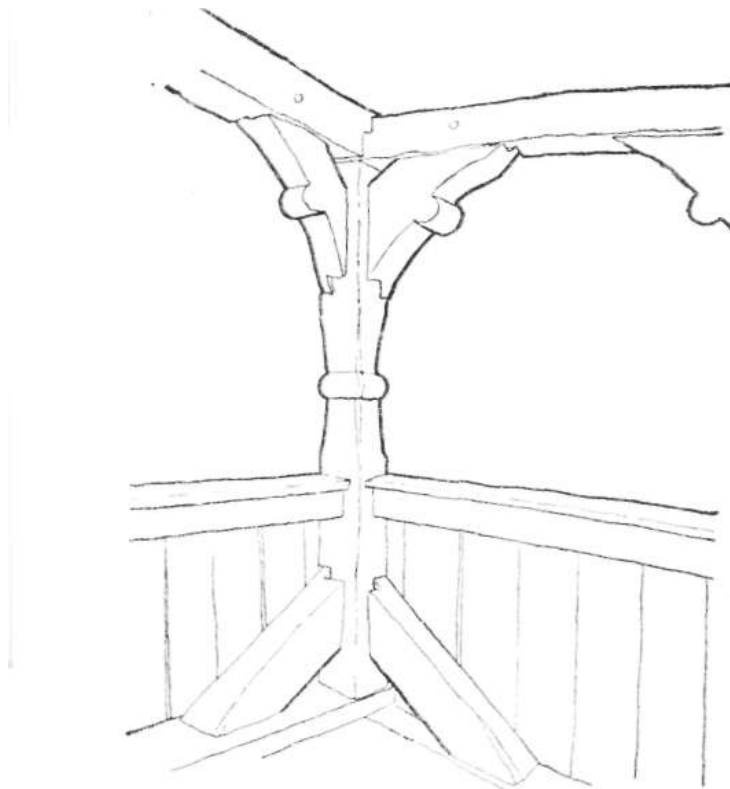
64. Az egrestői harangláb: távlati és szerkezeti rajzok. (Hagyomány szerint a haranglábát a szomszédos Nagykendről hozták, mikor ott kőtornyot építettek.)

65. A marosszentkirályi kis harangláb (már csupa vas szeggel rótták össze), távlati és szerkezeti rajzok, valamint a toronysisak alsó sarka (részlet).

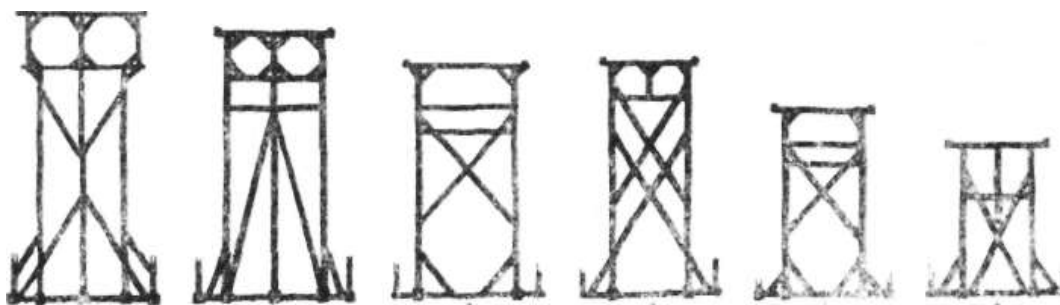

66. A nagykendi templom külső karzatfeljárója és oszlopai.

67. Az ádámosi templomtorony erkélyének szeglete belülről.

A sárosi harangláb kivételével – hol a körben levő nyolc oszlopon nyugosznak az erkély talpgerendái s az ebbe állított oszlopokra helyezett koszorúkra támaszkodnak a sisak szarufái – a sisakot tartó koszorúkat közvetlenül a hosszú tartóoszlopok végeire fektetik. A harangház bedeszkázott mellvédje fölötti széles szabad részt az idáig felnyúló, körbe tett oszlopok (64), vagy csak fent beiktatott kis sasfák (56, 59, 65) mind a négy oldalon függőlegesen kettéosztják. Ilyenkor a koszorúkat az oszlopokhoz még páros ferde szélkötések is fogják. E szélkötések gyakran köríves faragást is kapnak, s ez való-

68. Harangláb-szerkezetek (sisak és palást nélkül): a) Sáros; b) Egrestő; c) Herepe; d) Gógánvára; e) Súlye; f) Marosszentkirály.

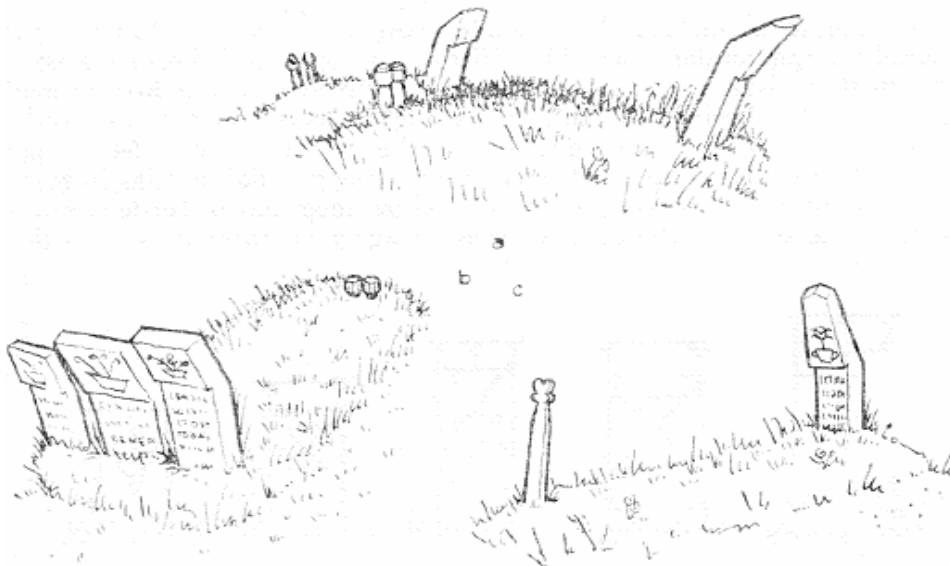
sággal csipkeszerűvé teszi a torony alsó és felső tömege közti áttörést. A szoknyára és sisakra egyaránt apró, hornyolt fenyőzsindely fedés kerül, a magasba törő karcsú sisak csúcsára pedig bádogból készült hegyes vagy szélvitórlás csillagos gomb, művészi hangsúlyozására is a sisak ég felé törő nyulánkságának.

A Kis-Küküllő vidéki népi faépítészetnek a haranglábak is szerves tartozékai. Mi több, a falusi ácsok épp a haranglábaknál bizonyíthatták be leginkább az épületanyag, szerkezet, statika, kivitelezés, arányok, tömegek és formák játéka terén az elődöktől átvett és saját tapasztalataik révén felhalmozott tudásukat. Hogy ennek az ácsok is tudatában voltak, bizonyítja, hogy többen nevüket is bevették valamelyik gerendába. Innen tudjuk, hogy a sárosi torony „Domokos György és Szabó Mihály műve”, és hogy a herepeit „Bekő Jakab csi[nálta]”. Nehány korunkig fentmaradt név ez a századokon át az egyes emberek és közösségeik számára csűröket, házakat, kapukat, tornyokat építő népi mesterek hosszú sorából, kiknek tervező képzelete és kezemunkája oly fontos tényező volt a Kis-Küküllő vidéki falu építkezésének és külső képének alakulásában.

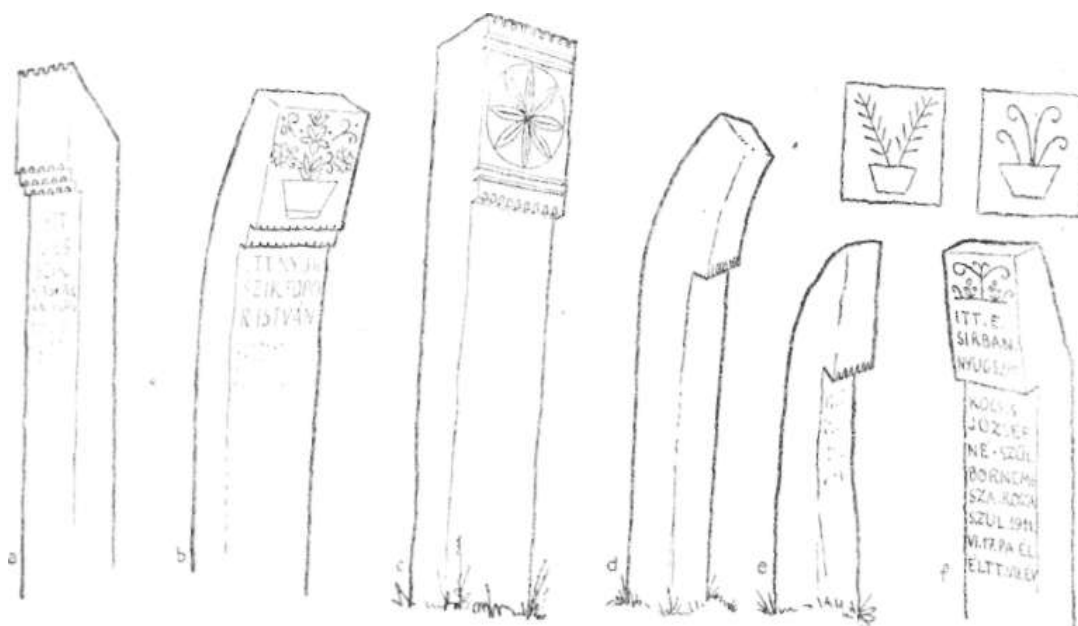
c) Fejfák

Egyre gazdagabb fejfa-irodalmunkban egyetlen közlés sincs, amelyik a Maros–Olt közti terület sírjeleivel foglalkozna. Legutóbb a székely sírfák elemzése kapcsán csupán utalhattunk az itteni formákra.⁵ Így tehát most, a Kis-Küküllő vidéki falusi cinterem népművészetéről szólva, első ízben kerül sor az itteni fejfák bemutatására.

A környékbeli magyar temetők sírhantjait kétféle sírjel ékesíti: a keletre „néző” halott feje iránt elhelyezett felíratos *fejfa*, valamint a halott lába iránt párosan elhelyezett vékonyabb *lábtól való fa*, vagy *lábfa* (69). Ott,

69. Temetői fejfás és lábás sírhantok: a) Hari; b) Ózd; c) Lapád.

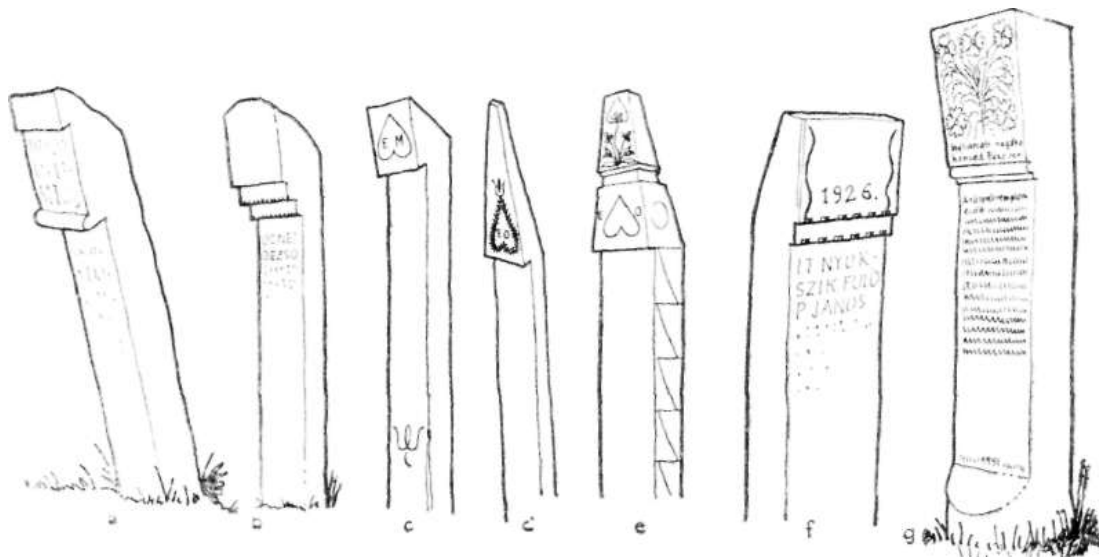

70. Fejfák: a–c) Péterfalva (az első 1944-ből, a második 1955-ből); d–e) Lapád (az első 1942-ből, a második XIX. századi); f) Hari (a fejfa fölött vésett díszek is).

hol a házastársakat és kiskorú gyermekeiket közös (padmalyos) sírba temetik, a később meghaltak fejfáit a régebbiek mellé helyezik (69b, 72a–b), viszont a lábfaik közül mindig csak a legutolsó halottát hagyják meg, a korábbi avultakat a sírásók a gödörbe dobják.

A csere- vagy tölgyfából faragott fejfa, míg csak el nem dől vagy be nem süpped, 100–120 cm-re magasodik a sírhalom fölé. Alig valamivel rövidebb a földbe „ültetett” vastagabb, gömbölyűn hagyott töve. A 15–20 cm széles, négyzetes hasáb alakú fejfa felső harmadát (a tetejétől egy-másfél arasznyira) faragással kissé előre hajtják, hogy az eső, hó ne állhasson meg a tetején (70a–b, d–f, 71a–f, 72a–e). Csupán újabban tesznek itt-ott egyenes fejfákat, egyenes tetővel (70c, 71g). A feliratos rész két ujjnyival mélyebben van a „fej” résznél, amely így védőereszt képez fölötte.

Bár e fejfák a temetőben föld felé görnyedő alakokra emlékeztetnek, határozott antropomorf idomok már nem ismerhetők fel rajtuk. Úgy látszik, hogy itt a reformáció óta fennálló iskolák révén elterjedt írásbeliséggel a fejfa a halott; „képmása”-ból (bálvány) már régtől a halott személyi adatait tartalmazó feliratú „emléktáblá”-vá alakult. Míg pl. az Erdővidéken, Kalotaszegen vagy a Szilágyságban a fejfák mérete, alakja, faragott idomai, festése, a közeli Sóvidéken pedig a fejfához szerelt zászlós kopjafa megoldása is, minden felirat nélkül tájékoztatja a sajátos jelrendszert értő közösség tagjait a halott nemzetségéről, neméről, életkoráról, családi állapotáról stb.⁶, itt a férj, feleség és kisgyermek egymás mellé helyezett fejfái közt formára nem tehető különbség (69b). Nem találunk különbséget a fejfák közt sem nemek (a 70a, 71b, f, g, 72a két első, c–e: férfiak fejfái; a 70f és 72b harmadik: nő halottak fejfái), sem életkorok szerint. Ózd kivételével, ahol még sokáig tartotta magát a szokás, hogy a kiskorú halottak fejfáit kékre festették, mindenfelé csak a fekete kátránnyal való bekenés szokásos, egyrészt a fa

71. Fejfák: a-b) Gogánvára; c-e) Királyfalva (1888, 1898 és 1905-ből); f) Istvánháza (1926-ból); g) Sülye (1951-ből).

tartósítására, másrészt, hogy a fekete alapba vésett betűk és díszek jobban „kitűnjenek”.

A Kis-Küküllő vidéki hajlott fejfákkal állanak rokonságban a mezősegi református temetők meggörbédett fejfái. Ezt a földrajzi közelség eléggé magyarázza. Azonban a szöveges feliratok jelentősége, valamint a felirat védelmére alakított forma és a „homlok”-ra alkalmazott díszítés révén a Kis-Küküllő vidéki fejfák szorosabb rokonainak tűnnek a Szalonta és Szatmár vidéki alföldi falvak temetőinek tölgyfa sírjelei. A nagy távolság dacára fennálló hasonlóság alapja kétségtelenül az azonos minta: a mindkét vidéken nagyszámú köz- és kisnemesség feliratos kő sírjelei, valamint hogy helyben található kő híján a parasztság mindkét vidéken a kéznél levő csere-, illetve tölgyfában követték e sírkövek beosztását, arányait, az anyag természete szerint alakítva ki az új fejfajformát.

72. Fejfák Ózdról (a vésett betűk és díszek kékre festve).

73. Lábtól való fák és sírkövek: a–b) férfi és női *lábfa*, Lapád; c–d) *páros* (kettéhasítással készült) lábfa, Péterfalva; e) *lábtól való fa* (páros, kékre festve), Ózd; f) régi faragott *sírkő*, Nagykend; g) földből kiszedett és hasított kölaból készült régi *sírkő*, Királyfalva.

A fejfák homlokába metszett „díszek” közt legelterjedtebb a virágcserepből kinövő bokréta (69b–c, 70b–f, 71a–b–d), valamint más növényi díszek (70f, 71 d, e, g, 72). E jórészt kezdetleges népies reneszánsz, sőt újabb naturalista (71e, g) virágmotívumok helyett azonban nem ritka a Nap ősi mágikus jelképe, a rozetta alkalmazása sem. (70c); vele Nagykendén, ahol faragásra alkalmas kő is van, a sírköveken is találkozunk. Hogy a pusztuló fejfák közt megmaradt kevés régi sírkő is figyelmet érdemel, tanúsítja pl. egy királyfalvi emberábrázolású homokkölap is (73g).

Az egykori ereszes sírkövek hatására alakult újabb feliratos fejfaformák elterjedése előtt a környéken is az őskultuszba visszanyúló, a halott képmásából stilizált tagolású fejfák lehettek. Ennek maradványát véljük felfedezni egyes temetők *lábfaiban*.

A lábfa a temetéskor a sírgödörbe eresztett koporsóvivő rudakból váltak a sír „kiegészítő”, vagy a fejfa, sírkő elkészültéig ezeket éppen „helyettesítő” jeleivé. A hegymegetti (pl. ózdi, hari) lábfa páros volta és rúd alakja még elsősorban gyakorlati szerepükkel kapcsolatos, és *gombos* végük csak másodsorban vethető össze pl. a szilágysági fejfák „fej” részével (69a–b, 73e). Ugyanakkor a vízmelléki falusi temetők páros lábfa már nem is emlékeztetnek a halottvivő rudakra, hanem valójában a jelenlegi típusú fejfa másai, csak éppen kettőbe hasított változatban (73c–d). Végre, a lapádi lábfa mindig egyedül áll (nem párosan), és más vidékek fejfáira emlékeztet, nyilvánvaló antropomorf tagolással, amelynél a „fej” fölötti kerek, illetve villás idom a halott férfi vagy nő voltát jelzi (73a–b).

A hajdani emberalakot jelző fejfa tehát az újabb feliratos sírjel elől a halott fejétől annak lábához került szerény, kiegészítő elemként. A népi kultúra világában általános szabály, hogy az egykor központi helyet elfoglaló jelenség, tárgy, elem korábbi jelentősége elvesztével az őt felváltó új elől mellékszererepre, másodrendű helyre szorul.

JEGYZETEK

¹ Idézôjelben közlöm a vonatkozó levéltári adatokat, mindig megjelölve a helységet, majd pedig (zárójelben) református vagy unitárius egyházközségi levéltári helyét (Diarium, Protocollum, Számadáskönyv, Eklézsia Könyve, Határozások, Jegyzôkönyv) és a bejegyzés évét. Az idézett szövegrészeket betûhíven közlöm, csupán a nyilvánvaló elírásokat helyesbítve és a központozást kiegészítve. Az áttekintést megkönnyítô kiemelések tôlelem származnak.

² Saját adatgyûjtésemeken kívül Erzsébetváros, Magyarbénye, Dányán, Péterfalva és Hosszúaszó haranglábaikra l. még Herepei János – Szabó T. Attila: *Levéltári adatok faépítészetiünk történetéhez*. I. Kolozsvár 1939. 9–10., Sárosra pedig Balogh Ilona: *Magyar fátornyok*. Bp. 1935. 175.

³ Szinte László: *Erdélyi fatemplomok és haranglábak*. Néprajzi Értesítô 1913. 279–85; Balogh Ilona: *i.m.*; Kós Károly – Szentimrei Judit – Nagy Jenô: *Szilágysági magyar népmûvészet*. Bukarest 1974. 10–12; Zuzana Salingová: *Konstrukcia a supis drevenych zvoníc na Slovensku*. Slovensky Narodopis 1973. 553–71; Tóth János: *Göcsej népi építészete*. Bp. 1965. 105–107; Uô: *Az Őrség népi építészete*. Bp. 1971. 98–100.

⁴ A sárosi harangláb – szájhagyomány szerint – ”az itteni hegybôl épült”, az egykor hatalmas Ravaszlyuk nevû csereerdôbôl.

⁵ Kós Károly: *A székelly sírfák kérdéséhez*. = *Népélet és néphagyomány*. Bukarest 1972. 253–274. (Jelzett rész: 272., 19. kép.)

⁶ Kós Károly: *Szerelem és halál a Szilágyság népmûvészetében*. = *I. m.* 209–237. (Vonatkozó rész: 230–233.) Egy 1951-ben végzett adatgyûjtésem szerint a szomszédos marosközéki Szolokmán 1880 táján a felírtos *sírkô* mellé a férfiaknak cifrán faragott *kopjafát* is tűztek, tetejébe háromszögû *zászlóval*, amelynek mindhárom sarkába *egy-egy* vastag csepűvagy gyapjúfonal bojtot varrtak. A fiatal halottak kopjazászlója fehér vagy piros, az öregeké meg fekete volt. Azt tartották, hogy aki a temetést követô elsô éjszaka a zászlóról ellop egy bojtot, annak egész életében szerencséje lesz. L. még Kós Károly: *Ékes fejfáinkról*. = *Fejfák* (Fényképezte és összeállította Olasz Ferenc, az utószót Dr. Kós Károly írta). Bp. 1975. 169–197. (Vonatkozó rész: 182–184.)